

De oude Lambertus

Dit huis, een herberg onderweg

Voor wie verdwaald in heg en steg

Geen rust, geen ruimte meer kon vinden

....

Dit huis, waarin men smarten deelt

Weet hoe Gods liefde harten heelt

Uit: Zingende Gezegend (A.F. Troost)

De oude Lambertus

Geschiedenis van de protestantse
kerk in Engelen

Ans Vermeijden
Kees van Grootheest

Protestantse Gemeente Engelen
2008

Inhoud

Een boek over Engelen

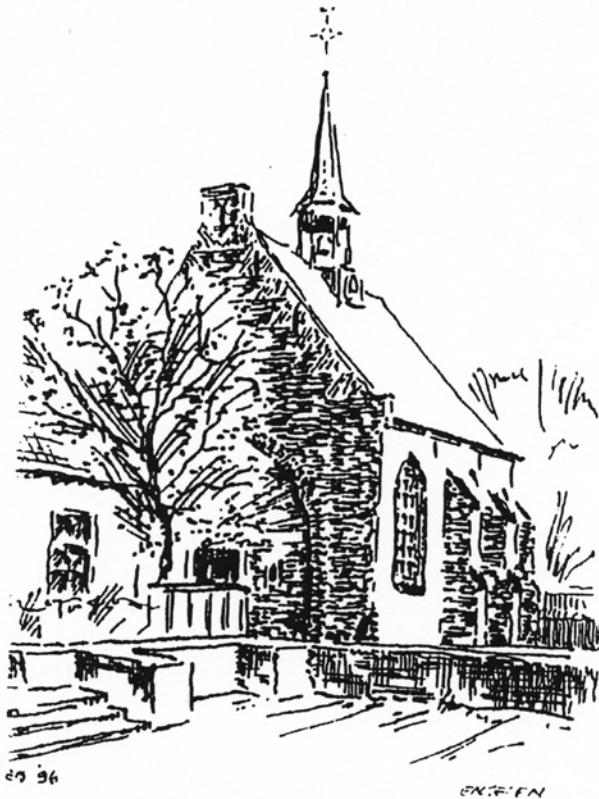
1. Engelen als grensgebied
2. Het dorp Engelen door de eeuwen heen
3. De oude Lambertus
4. De kerk van binnen
5. 'Eerlijk en in orde'
6. De diaconie
7. De nieuwe Lambertus
8. Een kerk met toekomst

Lijst van predikanten

Literatuur

Verantwoording

Een boek over Engelen

Dit boek gaat over het dorp Engelen en over het kleine kerkje dat op het hoogste punt ligt. Engelen is een klein dorp, gelegen aan het riviertje de Dieze tussen 's-Hertogenbosch en de Maas. Het ligt daar wat verscholen en ziet er vreedzaam uit.

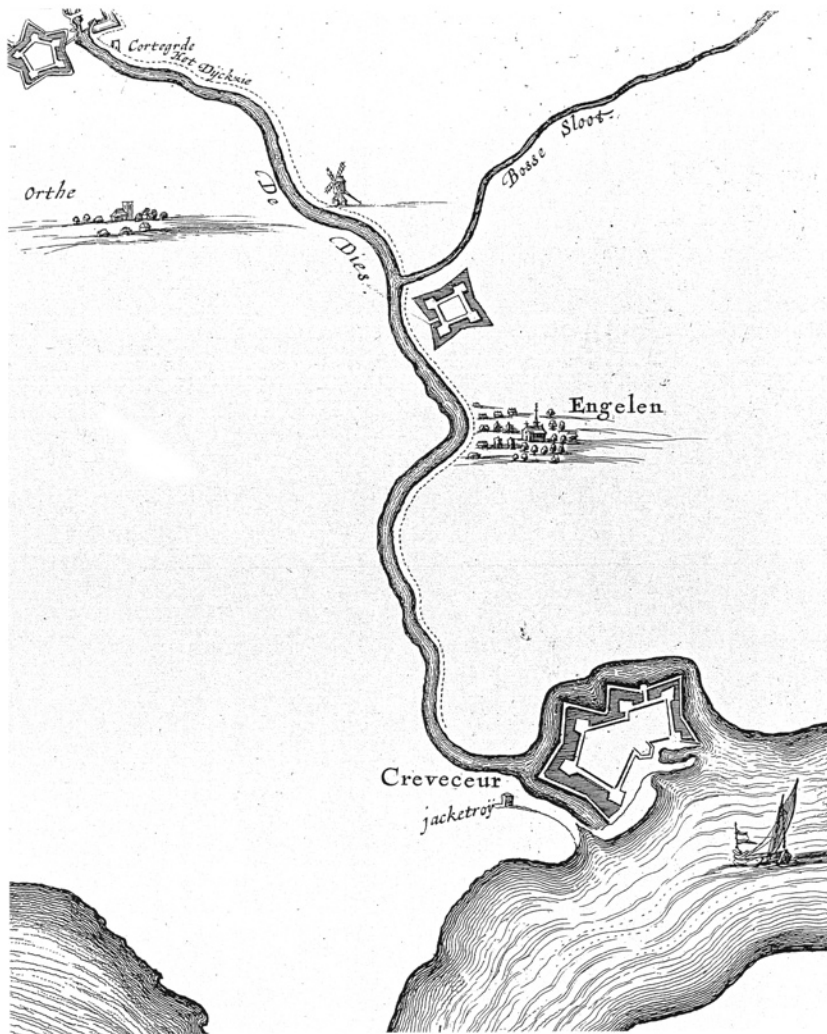
Het dorp kent een lange geschiedenis en die was lang niet altijd zo vreedzaam, integendeel. We kunnen het ons moeilijk voorstellen, maar er is sinds de Middeleeuwen vrijwel geen eeuw voorbij gegaan of Engelen had te lijden onder oorlogsgeweld.

Het kleine kerkje is het tastbare bewijs van het vele geweld dat hier heeft plaatsgevonden. Het is het priesterkoor dat in 1551 werd aangebouwd aan de grote kerk die hier rond 1485 is gebouwd. De kerk is in de Tachtigjarige Oorlog verwoest, maar het koor doet sinds 1615 dienst als kerk voor de protestantse gemeente in Engelen: de oude Lambertus.

Omdat het verhaal van dit oude kerkje alles te maken heeft met de geschiedenis van het dorp Engelen, wordt eerst iets verteld over de bijzondere ligging en de geschiedenis van Engelen.

Hoe een kleine protestantse gemeenschap zich ruim vier eeuwen heeft weten te handhaven, wordt in grote lijnen beschreven, maar ook hoe het de katholieke inwoners van Engelen is vergaan. Ook wordt aandacht besteed aan de rol die de diaconie van de protestantse kerk al vier eeuwen in het dorp heeft vervuld.

Nu Engelen wordt uitgebreid met de Haverleij en zelfs kastelen kent, is het de moeite waard om terug te kijken naar de geschiedenis van Engelen en het kerkje dat daar al zo lang het middelpunt van vormt.

1. Engelen – een grensgebied

Een kerk van Engelen wordt tot nu toe altijd de Sint-Lambertuskerk genoemd. Dat geldt voor de oude kerk, nu de protestantse kerk en ook voor de huidige katholieke kerk. We noemen de oude kerk daarom maar 'de oude Lambertus' in het besef dat er ook een nieuwe Sint-Lambertuskerk is.

Maar wie was Sint Lambertus?

Lambertus leefde in de vroege Middeleeuwen. Hij werd waarschijnlijk in 638 in Maastricht geboren. Als zoon uit een adellijk geslacht, werd hij, zoals vaak in die tijd, priester. Hij werd door bisschop Theodardus van Maastricht opgeleid en hij volgde hem later ook op als bisschop. Hij hield zich vooral bezig met de kerstening van Limburg. Lambertus werd echter van zijn bisschopszetel verdreven en vluchtte naar het klooster Stavelot, waar hij zeven jaar verbleef. Door steun van Pepijn van Herstal, hofmeier in het Frankische rijk, kreeg hij zijn bisschopszetel weer terug, maar niet voor lang. Op 17 september 705 werd hij in de gebedsruimte van zijn huis door twee Frankische edellieden met een lans vermoord. Zijn opvolger Hubertus verplaatste de bisschopszetel en ook de heilige restanten van Lambertus naar Luik. Lambertus kreeg de status van martelaar met een lans als attribuut.

Lambertus werd vooral rond 1000 in een groot gebied vereerd en er werden kerken naar hem vernoemd. Dit geldt voor het noordoosten van Noord Brabant, zoals Vught en Rosmalen, maar ook elders. Zo heet bijvoorbeeld de grote kerk van Düsseldorf ook Sint-Lambertuskerk.

Het verloop van het leven van Lambertus is natuurlijk maar gedeeltelijk bekend, maar het lijkt goed te passen bij Engelen: het wordt gekenmerkt door een bonte afwisseling van groei en bloei met perioden van geweld en vluchten.

Deze afwisseling heeft een grote invloed op het kerkelijke leven in Engelen gehad. Daarom is een korte beschrijving van de roerige geschiedenis van Engelen nodig, om een indruk te krijgen tegen welke achtergrond de geschiedenis van de oude Lambertuskerk en de protestantse gemeente Engelen zich heeft afgespeeld.

Engelen kan in meerdere opzichten als grensgebied worden getypeerd. Het ligt op de grens van water en land en dus ook op de grens van hoog en laag, op de grens van Holland en Brabant, en daarmee in de geschiedenis ook op de grens van katholiek en protestant. De verschillende 'grenzen' hebben in de loop der tijden tot veel wrijving geleid. Engelen is hierin niet uniek, maar het valt bij het lezen over de geschiedenis van Engelen op, hoe vaak het dorp door oorlogsgeweld is getroffen, de bevolking heeft moeten vluchten en na terugkeer weer vrijwel opnieuw moest beginnen. Slechts één gebouw in Engelen heeft zijn wortels in de Middeleeuwen – jawel, de oude Lambertuskerk.

Op de grens van water en land

Engelen is een oud dorp in het Land van Heusden. De ligging aan de Dieze, ruim voordat deze in de Maas uitmondt, maakt het tot een strategisch gelegen dorp. De Dieze is niet alleen de belangrijkste waterweg voor de afwatering van Midden Brabant, het is ook de scheepvaartverbinding van 's-Hertogenbosch met de buitenwereld.

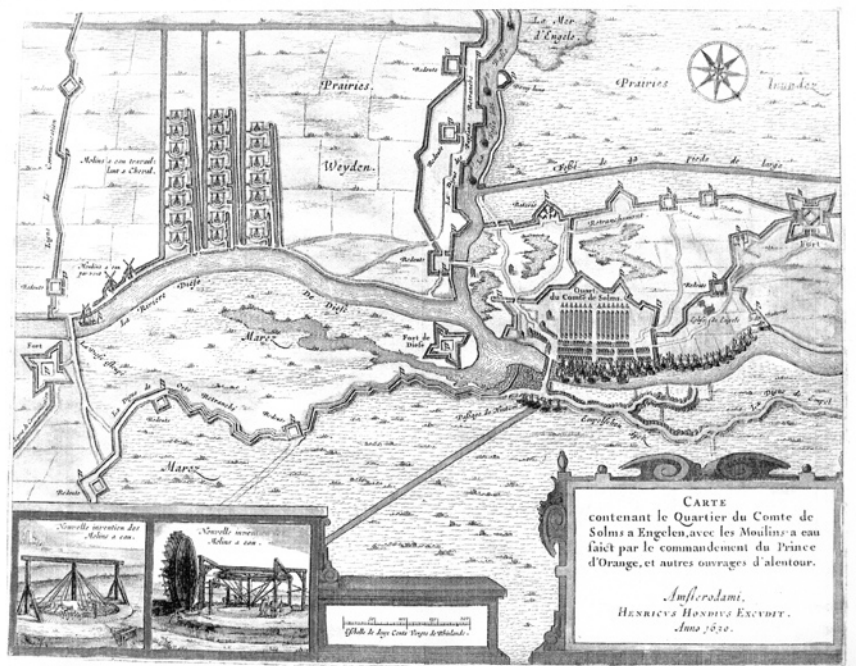
De omgeving van Engelen bestaat uit rivierklei, gevormd door een sinds oude tijden telkens weer anders slingerende Maas. De lijnen in het landschap aan weerszijden van het huidige verloop van de Maas laat de vele meanders zien, die in de loop van eeuwen ooit de bedding van deze rivier waren. In dit stroomgebied zijn oeverwallen ontstaan, die iets hoger in het landschap liggen. Daarnaast zijn er de donken, oude zandgronden die door het kleidek heenkomen en vaak met stuifzand uit de periode na de ijstijden zijn bedekt.

De oude kerk van Engelen staat op een dergelijke donk, hier meestal terp genoemd. Ook De Woerd, ten zuidwesten van Engelen, is een donk. Het ligt voor de hand dat bewoning vooral op deze hoger gelegen delen plaats had; hier was de grootste kans op droge voeten.

Vroege bewoning

Het is onduidelijk wanneer die eerste bewoning heeft plaatsgevonden, maar er zijn vuistbijlen en andere getuigen uit vroege tijden gevonden. Dit soort vondsten zijn er veel in de omgeving van Engelen gedaan. Overigens veranderde het landschap voortdurend door de wisselende loop van de Maas. In de IJzertijd, dat wil zeggen ongeveer 800 voor Christus, en in de daarop volgende Romeinse tijd was er in ieder geval bewoning in Engelen. Zowel rond de kerk als op De Woerd zijn hier sporen van gevonden in de vorm van scherven en munten. Dat er in de omgeving van Engelen een sterke Romeinse invloed is geweest, blijkt ook uit de aanwezigheid van een Romeinse tempel in Empel. Het is onduidelijk of er sindsdien altijd mensen op en rond de terp van Engelen hebben gewoond. Het is goed mogelijk dat er ook tijden zijn geweest dat men voor een periode naar elders vertrok. De huizen waren eenvoudig en men bezat weinig, zodat een periode van hoogwater voldoende kon zijn voor het zoeken van een drogere plek.

De diverse vondsten sluiten een continue bewoning echter niet uit. De oudste graven die bij de kerk zijn gevonden, zouden uit de 9e eeuw kunnen stammen en de oudste vermelding van Engelen in een document zou uit het jaar 815 stammen. Uit een bewaard gebleven charter uit die tijd blijkt namelijk dat een Frankische edelman met de naam Alfger een aantal goederen aan de abdij Lorsch bij Worms in het huidige Duitsland schenkt. Naast Empel en Orthen, wordt ook Angrisa genoemd, dat volgens sommige historici een vroege naam van Engelen zou kunnen zijn. In 1245 wordt de naam van het dorp Engelen voor het eerst geschreven zoals wij het kennen.

Deze kaart van Hondius toont Engelen en omgeving tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Rechts de Maas en midden boven de Bossche Sloot. Linksboven is het grote aantal molens te zien die de omgeving van de stad droog maalden.

Altijd bedreigd door water

In de 10e tot 12e eeuw vindt bedijking plaats van diverse polders langs de Maas. Dit gebeurde vaak op initiatief van kloosters die in die periode ook elders in Nederland actief zijn bij het ontginnen of droogleggen van het land dat zij in bezit hebben. Deze eerste dijken vormden zeker geen afdoende bescherming voor de inwoners en hun vee, maar betekenden wel een verbetering. In de polders bij Engelen is, ondanks de dijken, lang geen bewoning mogelijk, want deze polders maken lang deel uit van plannen die juist tot doel hebben ze onder water te zetten. Er zijn twee redenen waarom de polders soms onder water werden gezet. In de eerste plaats kan men denken aan het onder water zetten ter verdediging van het centrum van ons land, waarbij de polders langs de Maas onder water konden worden gezet als onderdeel van een waterlinie. Maar ook meer plaatselijk heeft het water een grote rol gespeeld als onderdeel van verdedigingswerken. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk het onderlopen van het land rond 's-Hertogenbosch in 1629 om de verovering door de troepen van Prins Frederik Hendrik te voorkomen. Onder meer door bij Engelen een groot aantal door paarden aangedreven watermolens het land droog te laten malen, kon de stad toch benaderd worden. Er is een tweede reden om de polders onder water te zetten, namelijk als overloop van de rivier de Maas. Dit is een oude functie, die sinds enige jaren weer actueel is.

Men liet bij te hoge waterstanden van de Maas het land onder water lopen via een zogenaamde overlaat. Een overlaat is een verlaagd deel van een dijk, waarover het water bij hoogwater de polder in kan lopen. Hierdoor kan de wateroverlast gereguleerd plaatsvinden, maar ook het stroomgebied van de rivier worden vergroot. We zouden tegenwoordig zeggen: het water moet de ruimte hebben.

De instroom van water kon plaatsvinden via de Beerse Overlaat, in de buurt van Grave. Het water kon dan doorstromen tot aan de Dieze, zonder dat er grote schade was. Hierbij was het vooral van belang dat steden als 's-Hertogenbosch en Heusden beschermd werden.

Bij heel hoog water functioneerde ook de linkerdijk van de Dieze als overlaat en stroomde het water verder naar de Bokhovense of zelfs de Baardwijkse Overlaat bij Waalwijk, waar het water de Maas weer bereikte.

In de 19e eeuw en de 20e eeuw is de waterstaatkundige situatie in de omgeving van Engelen sterk veranderd. Van 1897 tot 1902 is het kanaal Engelen - Henriëttewaard gegraven en daarin is een schutsluis gebouwd, zodat de Dieze ook bij een lage waterstand in de Maas kan worden bevaren. De waterafvoer van de Dieze verloopt sindsdien niet meer via Fort Crèvecoeur. De lagere waterstanden van de Maas in het verleden, zijn het gevolg van de scheiding van Maas en Waal, waardoor er minder water door de Maas gaat. Deze scheiding, onder meer door het graven van de Bergse Maas, kreeg zijn beslag in 1904. Het was de uitvoering van een ouder plan, waarover al in de eerste helft van de 19e eeuw werd nagedacht. Pas na de kanalisatie van de Maas in de jaren dertig van de twintigste eeuw is de functie van de Beerse Overlaat komen te vervallen, hoewel er de laatste jaren wel weer wordt gesproken over nieuwe overlaten om de Maas meer ruimte te geven.

Het aantal malen dat Engelen in de afgelopen eeuwen onder water is gelopen, is legio. De donken van de oude kerk en De Woerd bleven echter als regel droog. Wateroverlast zou er tot in de 20e eeuw bij horen voor de bewoners van Engelen. Toen pas werd bewoning buiten de hoogste delen mogelijk.

Op de grens van Brabant en Holland

Op topografische kaarten tot ongeveer 1800 is Engelen te zien als uiterste grens van Holland. De Dieze en de Bossche Sloot, ongeveer ter hoogte van de huidige rijksweg A 59, vormen de uiterste zuidoostelijke grens van Holland. Het spreekt vanzelf dat dit Engelen en omgeving tot een strategisch belangrijk gebied maakt, zeker met 's-Hertogenbosch op zichtafstand. Zoals we eerder zagen, is het waarschijnlijk dat het gebied waar

Engelen nu ligt al vóór onze jaartelling was bewoond. In de vroege Middeleeuwen behoort het toe aan de heren van Heusden. Het Land van Heusden is vanouds onderdeel van het gebied van de hertogen van Brabant. In de eerste helft van de 14e eeuw is er een voortdurende strijd over de rechten op het Land van Heusden, niet alleen tussen Brabant en Holland, maar ook tussen Brabant en Gelre. In 1357 komt het Land van Heusden echter definitief bij Holland, waarbij de Dieze en de Bossche Sloot worden vastgesteld als grens. Brabant krijgt zeggenschap over de Dieze. Dit is belangrijk omdat daarmee de verbinding tussen 's-Hertogenbosch en de Maas veilig wordt gesteld.

Deze overeenkomst brengt enige rust in Engelen. Dit was ook wel nodig, want de voortdurende twisten tussen Heusden en 's-Hertogenbosch hadden regelmatig plundering van het dorp tot gevolg. Dit gebeurde overigens daarna ook nog wel, zoals in 1372, toen het dorp door Bosschenaren volledig is verwoest.

Tachtigjarige Oorlog

Het feit dat het gebied rond Engelen een grensgebied was, blijft opnieuw tijdens de Tachtigjarige Oorlog, omdat Engelen met Heusden tot het Staatse gebied behoort, terwijl 's-Hertogenbosch tot 1629 Spaansgezind is. De gevolgen hiervan hebben direct van doen met de geschiedenis van de kerk van Engelen en dat zal later nog uitvoeriger aan bod komen.

Het spreekt vanzelf dat de grens tussen Holland en Brabant bewaakt dient te worden. Vooral Holland heeft er belang bij dat ze controle heeft op de toegang tot de belangrijke stad 's-Hertogenbosch, toen één van de grootste steden van ons land. Dit leidt tot de aanleg van verdedigingswerken rond Engelen, zoals schansen, bestaande uit aarden wallen.

In 1579 wordt er door de Spaanse legeroverste Haultepenne een schans aangelegd bij de plaats waar de Bossche Sloot uitmondt in de Dieze: *de Engelensche of Engeler Schans*. Deze schans wisselt regelmatig van eigenaar. Zo valt de schans in 1587 in Staatse handen, zij het opnieuw maar voor een korte periode. Bij de

belegering van 's-Hertogenbosch in 1629 heeft Graaf van Solms zijn hoofdkwartier op deze schans. Waarschijnlijk is de schans bij de oorlogshandelingen ernstig beschadigd, want in 1630 wordt de schans opnieuw aangelegd op last van de Staten-Generaal. Dit gebeurt nu niet om 's-Hertogenbosch in de gaten te houden, maar om de stad juist te kunnen verdedigen tegen de Spanjaarden. Verval en herstel herhalen zich regelmatig en in 1807 wordt de schans verpacht aan particulieren, zij het met de clausule dat deze bij oorlogsdreiging weer in gebruik zal worden genomen. De Engeler Schans is nog zichtbaar als verhoging in het landschap en dient nu als weidegrond. Deze grond is in bezit van de diaconie van de Protestantse Gemeente Engelen en is verpacht. Een tweede, minder belangrijke schans, is de *Dieze Schans* die aan de rechter zijde van de Dieze lag, ongeveer tegenover de Bossche sloot. Deze had onder meer de functie van bruggenhoofd aan de overkant van de Dieze, bijvoorbeeld voor de aanleg van een schipbrug. Verreweg het belangrijkste verdedigingswerk bij Engelen was echter *Crèvecoeur* op de linker Diezeoever bij de uitmonding in de Maas. De aanleg begint in 1587 door Staatse troepen. Er is in het begin van de Tachtigjarige Oorlog vaak om deze schans gevochten bij de diverse pogingen die door Staatse troepen werden gedaan om 's-Hertogenbosch te veroveren. In 1697 krijgt de vestingbouwer Menno van Coehoorn opdracht het fort te versterken. Het water van de Dieze wordt deels door het fort geleid, waar ook een sluis was. Het is in de tweede helft van de 17e en in de 18e eeuw een groot fort met poorten, kruithuizen, verblijven voor soldaten en officieren en zelfs een kerk. Dergelijke forten zijn ook aangelegd in de gebieden van de West-Indische en de Oost-Indische Compagnie en zijn soms nog volledig intact, bijvoorbeeld in Kaapstad (Zuid-Afrika) en langs de kust van Ghana, zoals Fort Del Mina. Het fort *Crèvecoeur* heeft tot 1886 als zodanig dienst gedaan en is nog steeds militair terrein.

2. Engelen door de eeuwen heen

'Het fraaije dorpje Engelen, schilderachtig aan de Dieze gelegen', zo beschrijft historicus C.R. Hermans het dorp Engelen, als hij er in 1841 een bezoek brengt. Het is een beeld dat past bij het Engelen van de 19e eeuw, een relatief rustige tijd, maar dat is slechts een momentopname. Het dorp is sinds het ontstaan voortdurend aan verandering onderhevig geweest.

Zoals eerder is genoemd, hebben opgravingen rond de kerk van Engelen een redelijke onderbouwing gegeven aan de veronderstelling dat het gebied van Engelen sinds de 13e eeuw voortdurend bewoond is geweest.

Engelen is voorafgaand aan de Middeleeuwen een klein dorp met eenvoudige houten huizen, die meer het karakter van een hut hebben, waarvan de bewoners in hun onderhoud voorzien door het houden van vee en de visvangst.

De Middeleeuwen

In de Middeleeuwen verandert de situatie langzamerhand, vooral omdat de landsheren meer strategisch belang gaan hechten aan het gebied rond de Dieze. Dit gaat des te sterker spelen na de stichting van 's-Hertogenbosch aan het einde van de 12e eeuw. Nadat eerst Orthen in handen van de hertog van Brabant komt, wordt ook het gebied rond Empel gekocht van de abdij die dat gebied in bezit had. Engelen blijft een twistappel tussen Brabant, Holland en Gelderland en is derhalve een onrustig gebied. Het is mogelijk dat er nog voor het jaar 1000 een houten kerkje is gebouwd boven op de donk van Engelen, maar zeker is dat niet. In 1147 wordt de kerk van Engelen voor het eerst in een document genoemd. Er is dan dus sprake van een dorp met een eigen kerk.

De bloeiperiode: 1400 tot 1550

De 15e eeuw en in mindere mate de eerste helft van de 16e eeuw zijn te beschouwen als de bloeiperiode van Engelen. Het is een groot dorp, dat een omvangrijke nijverheid kent in de vorm van steenbakkerijen langs de Dieze. De jonge stad 's-Hertogenbosch ontwikkelt zich snel en daar verrijzen langzamerhand steeds meer stenen huizen en andere gebouwen. Zo zijn er in de jaren 1485-1486 volgens een bewaard gebleven document 51.000 stenen geleverd voor de bouw van het grote gasthuis van de stad, de voorloper van het huidige Jeroen Bosch Ziekenhuis. Engelen was groter dan het deel langs de Dieze nu is. Het lag langs de oude loop van deze rivier doorlopend tot het fort Crèvecoeur, dus vlak bij de Maas. De Dieze was toen smaller dan nu en bij de verbreding van de Dieze rond de eeuwwisseling zijn resten van huizen en steenbakkerijen gevonden. Als de geschiedschrijver Van Oudenhoven in zijn beschrijving van Heusden uit 1743 ook Engelen beschrijft, kent hij het dorp stedelijke allures toe. Zo spreekt hij over een ommuring. Het is mogelijk dat hij hiermee de ommuring van het kerkhof bij de kerk bedoelt.

De welvaart die er in de 15e eeuw is, blijkt onder meer uit het geld dat beschikbaar was om de kerk voortdurend te vergroten met als kroon de bouw van een toren, die in 1486 klaar komt. Deze toren heeft ongeveer honderd jaar het dorp gesierd. We kunnen ons nu nog verbazen als we het grondplan van deze kerk in de bestrating zien, hoe een relatief klein dorp zich een dergelijke grote kerk kon veroorloven.

In 1477 zijn er in Engelen 113 huizen met een eigen stookplaats, een aantal dat daarna snel afneemt: in 1514 zijn er nog maar 46. Dat is niet verbazingwekkend, als men bedenkt dat Engelen zowel in 1505 als in 1512 door Gelderse troepen wordt geplunderd. Ook is er voortdurend sprake van wateroverlast. Toch heeft men in 1551 de kerk nog vergroot, waarbij het koor dat we nu nog kennen als protestantse kerk, is aangebouwd.

De Tachtigjarige Oorlog

De Tachtigjarige Oorlog heeft een enorme invloed op de ontwikkeling van Engelen. De godsdienstige aspecten van deze periode, waarin de ideeën van Reformatie ook deze hoek van Holland bereiken, komen later aan de orde. Hier willen we slechts kort de grote lijnen van de politieke gebeurtenissen in deze periode aanstippen.

In 1543 is Gelderland met het Verdrag van Venlo opgenomen in het Habsburgse Rijk van Karel V en is er een zekere mate van eenheid en rust in de Lage Landen. Dit duurt echter maar kort, want nieuwe onrust kondigt zich aan. Dit keer is het een combinatie van de roep om nationale onafhankelijkheid en het streven naar godsdienstvrijheid dat tot oorlogsgeweld leidt. Het gaat niet meer om hertogen en graven onderling, maar om grotere verbanden: een verbond van Nederlandse gewesten tegen de machtige keizer. Het feit dat Heusden zich in 1577 onder Staats gezag plaatst, terwijl 's-Hertogenbosch tot 1629 Spaansgezind blijft, is voor Engelen van grote betekenis. Voortdurend wordt er gevochten om de schansen bij Engelen. Huizen moeten worden afgebroken en regelmatig vinden plunderingen plaats. In 1579 wordt het dorp overvallen door een groep Italiaanse en Waalse soldaten, waarbij niet alleen het dorp geplunderd wordt, maar ook de dijken worden doorstoken, waardoor alles onder water komt te staan. Velen vluchten naar 's-Hertogenbosch – en dus niet naar Heusden, dat Staatsgezind is. Het overgrote deel van de bevolking blijft immers de katholieke godsdienst trouw.

In hetzelfde jaar houden ook troepen uit Heusden huis in Engelen en roven onder meer de klokken uit de kerktoeren om van het brons kanonnen te kunnen gieten. Er is niets nieuws onder de zon, want de Duitsers deden in de Tweede Wereldoorlog hetzelfde.

In 1587 verzoeken de Engelenaren in 's-Hertogenbosch om bescherming in de vorm van een zomerschans, zodat zij kunnen terugkeren naar hun dorp. Dit gebeurt pas na 1592, dus gedurende meer dan tien jaar is het dorp geheel verlaten.

In 1587 vind ook de Slag bij Engelen plaats, waarbij de trotse

kerk van het dorp grotendeels is verwoest. We komen hier in een volgend hoofdstuk op terug.

Het Twaalfjarig Bestand, dat van 1609 tot 1621 duurt, is een periode van betrekkelijke rust in Engelen en omgeving. Er kan weer op het land worden gewerkt en de vissersboten kunnen weer ongestoord het water op. Wel worden in deze periode door de Staten van Holland maatregelen genomen, die het protestantisme moeten bevorderen. Deze maatregelen worden door veel bewoners ongetwijfeld met gemengde gevoelens aanvaard. Voor hen die katholiek willen blijven, betekent het dat zij voor hun kerkgang op Bokhoven of Orthen zijn aangewezen, plaatsen die niet onder het gezag van Holland vielen.

In 1629 vindt het beroemde beleg van 's-Hertogenbosch plaats. Voor Engelen betekent het dat het dorp opnieuw in de vuurlinie ligt. Er worden huizen afgebroken om schansen en linies aan te leggen en het betekent vooral dat er weer veel vreemde soldaten in het dorp zijn, ditmaal onder leiding van Graaf van Solms.

1650 tot 1850

Na de Vrede van Munster in 1648 volgt er een lange periode waarin Engelen een klein en onopvallend dorp is. In 1725 dragen de Staten van Holland de ambachtsheerlijkheid van Engelen over aan Hendrik van Barneveld, heer van Noordeloos en komend uit een regentenfamilie in en rond Gorinchem. De heer van Engelen heeft het recht de schout en de burgemeester te benoemen, die samen het dagelijks bestuur van het dorp vormden. Ook voor het beroepen van een predikant is instemming van de ambachtsheer of -vrouwe nodig. De heerlijkheid gaat later door huwelijk over naar een andere Gorcumse familie, namelijk de familie Van Hoey. Het gevaar komt in deze periode niet van de nabijgelegen gewesten, maar van ver. Het zijn nu Franse troepen die Engelen veel overlast bezorgen. In het rampjaar 1672 wordt Crèvecoeur bezet door de Franse bevelhebber Turenne en zijn troepen. Ook de schans van Engelen wordt door hen bezet, maar niet nadat de eigen troepen het hele dorp hebben afgebrand, om zo een vrij

schootsveld richting Crèvecoeur te krijgen. Alleen de kerk en twee huizen bij de kerk worden gespaard.

Eind 1673 worden deze forten weer ontruimd, waarbij de hele bebouwing binnen Crèvecoeur wordt opgeblazen. Ook de kerk binnen het fort wordt hierbij flink beschadigd.

Aan het einde van de 18e eeuw kondigt zich een nieuwe Franse periode aan, die ideologisch van aard is. Al voor de komst van de Fransen is er een sterke patriottische stroming die in Engelen veel aanhang heeft. Zelfs vanaf de kansel van de 'Nederduitse Hervormde kerk' klinkt in die dagen uit de mond van dominee Juyn het 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap'.

De Franse bezetting van Nederland begint in 1795, nadat in 1794 het dorp al is geplunderd. Hierbij zijn een deel van de kerkinventaris en het archief verloren gegaan.

In 1798 worden de grenzen binnen de Republiek door de Fransen opnieuw vastgesteld, waarbij Engelen bij het Departement van de Dommel wordt ingedeeld. In 1801 wordt de klok weer teruggedraaid. In 1805 wordt Engelen ingedeeld bij Bataafs Brabant. Sinds 1814 hoort het Land van Heusden en Altena – en dus ook Engelen – definitief bij Brabant.

Engelen heeft tot 1810 een eigen bestuur, maar bij één van de vele bestuurlijke veranderingen die door de Fransen worden doorgevoerd, wordt Engelen met Vlijmen samengevoegd tot de Mairie Vlijmen en Engelen. Deze samenvoeging duurt tot 1819, waarna Engelen weer een zelfstandige gemeente wordt. Meer dan 100 jaar zal Engelen een eigen burgerlijke gemeente vormen. In 1844 wordt het gemeentehuis gebouwd, dat nog steeds in het centrum van Engelen te vinden is en nu als woonhuis in gebruik is. In de rest van de eerste helft van de 19e eeuw gebeurt er niet zo veel in het dorp, maar het komt wel meerdere malen onder water te staan, onder meer in 1809 en 1850.

1850 – 1950

Halfweg de negentiende eeuw begint in Nederland de industriële revolutie. Spoorwegen worden aangelegd en de stoommachine

doet zijn intrede. In Engelen is daar allemaal niet zo veel van te merken. In 1850 wordt een grintweg van 's-Hertogenbosch over Orthen naar het veer bij Hedel aangelegd. De spoorlijn Utrecht – Waardenburg wordt in 1870 doorgetrokken tot 's-Hertogenbosch, waarbij de spoorbrug over de Maas bij Hedel wordt aangelegd. Was men voor verre reizen tot dan toe aangewezen op vervoer over het water, nu kan men in één dag naar Utrecht en verder reizen. Tussen 1897 en 1902 wordt ook het kanaal Engelen – Henriëttewaard gegraven met daarin een schutsluis. Pas in 1976 wordt de sluis van een brug voorzien. Tot die tijd moet men gebruik maken van een pontveer om naar Hedel te gaan, waar de dokter van veel Engelenaren woont.

Het meest voorkomende beroep in de tweede helft van de negentiende eeuw in Engelen is boer en wellicht zijn er wat winkeltjes die in combinatie met de boerderij functioneren. Natuurlijk wonen er schippers in Engelen. Een deel van de grond in de polders is gemeenschappelijke grond, de zogenaamde gemeenteweiden. Ze worden aan de eigen inwoners verpacht. Ook kent Engelen de togers: de mannen die met hun paarden de zeilschepen van 's-Hertogenbosch naar de Maas en vice versa trekken. Aan de linkeroever van de Dieze – de kant van Engelen dus – is een toogpad. In 1806 zijn er 17 togers in Engelen. Fabrieken of andere nijverheid kent Engelen ook in die tijd niet, al is er in de eerste helft van de 19e eeuw een periode een trasmolen. Deze is eigendom van de firma J. Van Calker & Zonen. Een trasmolen vermaalt tufsteen tot tras, dat gebruikt wordt als metselspecie. Het wordt met een eigen boot vervoerd. Deze familie bouwt in 1854 een fraai huis aan de Dieze. Een steen in het pand Graaf van Solmsweg 77 herinnert er nog aan. Er zijn in Engelen enige tijd mandenmakerijen geweest, evenals een leerlooierij annex schoenmakerij. In 1905 wordt een klein cichoreifabriekje in de Achterstraat omgebouwd tot boterfabriek. Deze eigen melkfabriek van Engelen functioneert echter maar tot 1913, waarna de fabriek wordt omgebouwd tot twee woonhuizen. De grootste werkgever in Engelen is in deze periode het

pensionaat. Dit was een internaat voor meisjes uit de gegoede kringen. In 1826 vestigt zich in Engelen, op uitnodiging van pastoor Van Hooff, een tweetal zusters van de in 1822 in Amersfoort gestichte congregatie van de zusters der H. Maagd, genaamd 'Gezelschap Jesus Maria Joseph'. Het trotse pensionaat dat zij stichten, wordt in 1828-1829 gebouwd. Het staat nog steeds fier langs de Dieze, nu intern verbouwd en opgesplitst in appartementen. De bouwkosten waren destijds ruim 60.000 gulden. Het is een groot gebouw en een onderstreping van het feit dat het katholieke volksdeel na de Franse tijd sterk in zelfbewustzijn en mogelijkheden toeneemt. In 1840 wordt het klooster in Engelen een zelfstandig moederhuis, dat overigens in 1871 al weer naar 's-Hertogenbosch is verplaatst, waar het nog altijd staat.

Het pensionaat wordt in 1871 heropend en maakt een bloeitijd door. Het richt zich op de gegoede stand en de meisjes kunnen er zelfs MULO-onderwijs volgen. Ook is er een leer- en bewaarschool voor de kinderen van het dorp, waarvoor een apart gebouw verrijst aan de noordzijde van het pensionaat. Het pensionaat wordt in 1953 opgeheven. De gebouwen zijn nog tot 1972 in gebruik als blindeninstituut en krijgen daarna een woonfunctie.

Per 1 januari 1921 worden de gemeente Engelen en Bokhoven samengevoegd en wordt de burgemeester van Bokhoven, A.J.P. Willemse, burgemeester van de vergrote Gemeente Engelen. Overigens hebben Engelen en Bokhoven van 1852 tot 1889 al een burgemeester die in beide gemeenten dat ambt tegelijkertijd uitoefent.

Het vooroorlogse Engelen kan nog een beetje geproefd worden als men rond de oude kerk van Engelen loopt, waar nog de boerderijen staan, al hebben ze hun functie verloren. Ook vindt men er het oude gemeentehuis en ziet men de achterkant van de huizen aan de Dieze, waaronder de oude pastorie.

De Tweede Wereldoorlog confronteert Engelen opnieuw met oorlogsgeweld. Niet alleen wordt het merendeel van de huizen zwaar beschadigd of geheel vernield, ook vallen er in de laatste

dagen van de oorlog 22 slachtoffers. Van hen worden er 18 begraven in een graf dat zich bevindt aan de Achterstraat en dat nu het oorlogsmonument van Engelen is. Straten en bruggen met hun namen in de nieuwbouwwijk Hoogveld 2 herinneren nog aan deze oorlogsslachtoffers.

Na de oorlog wordt een bescheiden wederopbouwplan gemaakt, in het kader waarvan het park en de vijver aan de Vlacie worden aangelegd.

Pas in 1948 wordt Engelen, als laatste plaats in Brabant, aangesloten op het elektriciteitsnet. Aansluiting op de waterleiding komt er overigens pas in 1956 en het duurt tot de jaren zeventig voordat Engelen aangesloten wordt op riolering en aardgasnet.

Na 1950

De groei van het huidige Engelen begint pas echt in de jaren vijftig, hoewel het inwonertal eerst nog daalt van 925 in 1950 tot 869 in 1957. Reden daarvoor is het sluiten van het pensioonaat en vermindering van het aantal schippers dat in Engelen staat ingeschreven. De eerste planmatig gebouwde huizen worden langs de huidige Schoolstraat en om de hoek aan de Hoogveldweg gebouwd. Als men vanaf de oude kerk naar het westen rijdt, ziet men de verschillende bouwperiodes elkaar opvolgen: de jaren zestig, de jaren zeventig en zo verder. Van grote invloed is de ruilverkaveling Heusden-Vlijmen geweest, waartoe in 1959 wordt besloten. De oude boerderijen verliezen hun functie en krijgen moderne opvolgers in de polders. Overigens werkt rond die tijd nog slechts een kwart van de bevolking als agrariër. De bedrijven zijn klein: 90% van de boeren had minder dan 5 hectare grond in gebruik, waarvan gemiddeld tweederde in pacht is.

Langzaam begint Engelen in deze periode te groeien, voornamelijk omdat het steeds meer een forensenplaats voor 's-Hertogenbosch wordt, waar zich grote bedrijven vestigen op het nabijgelegen industrieterrein De Rietvelden. Sommige bedrijven bouwen huizen voor hun werknemers in Engelen, bijvoorbeeld aan de H.P. Heinekenstraat.

In 1971 gaat de Gemeente Engelen samen met 's-Hertogenbosch, waarmee de Bossche Sloot definitief de functie van grens tussen het Land van Heusden en 's-Hertogenbosch verliest. Deze vereniging met 's-Hertogenbosch bevordert de groei van Engelen sterk.

Rond 2000 begint de bouw van de Haverleij in een gebied dat eerder was bestemd tot industrieterrein. Dat laatste is nog te zien aan de vierbaansweg die van de A59 naar Engelen loopt en die ooit bedoeld was als toegangsweg tot het geplande industrieterrein. De nieuwe verbinding tussen Engelen en 's-Hertogenbosch is overigens ook nodig, omdat de oude weg langs de Dieze wordt onderbroken door een insteekhaven voor het industrieterrein De Rietvelden.

Met de komst van de Haverleij wordt het inwonertal van het dorp ruim verdubbeld en krijgt het zelfs kastelen. Het is een belangrijke impuls, die bijvoorbeeld heeft geleid tot de bouw van een moderne supermarkt op de grens van het dorp en de Haverleij, nadat eerder vrijwel alle middenstandsactiviteiten verdwenen waren. Met de Haverleij, gebouwd in de oude polders van Engelen, gaat het dorp een nieuw millennium in, nu met golfbaan en wandelbos.

TUFSTENEN KERK EINDE
11E - BEGIN 12E EEUW

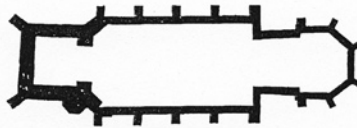
AANBOUW KOOR 13E EEUW

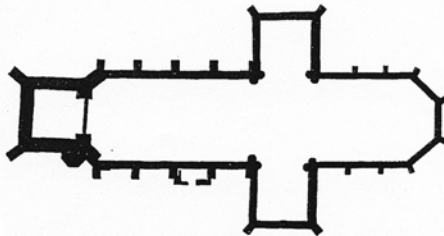
GOTISCHE KOORSLUITING
TWEDE HELFT 14E - BEGIN
15E EEUW

(HER)BOUW SCHIP EN
TOREN TWEEDE HELFT
15E EEUW

AANBOUW VAN PORTAAL
EN SCHEIDINGSMUUR
TUSSEN SCHIP EN TOREN,
WAARSCHIJNLIJK TUSSEN
1551 EN 1587

Bouwfasen van de kerk van Engelen.

Uit: H.L. Janssen. De kerk en het kerkhof van Engelen. In: Van Bos tot Stad, opgravingen in 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch, 1983.

3. Het verhaal van de oude Lambertus

Nu de ligging en geschiedenis van het dorp Engelen aan bod zijn gekomen en de nodige achtergrondinformatie is gegeven, komen we toe aan het verhaal van het kerkje van Engelen. Als we over *de oude Lambertus* spreken, gaat het over het kerkgebouw dat, zoals eerder is vermeld, het enige gebouw in Engelen is, dat zijn wortels in de late Middeleeuwen heeft. Hoe oud, dat willen we in dit hoofdstuk nader bekijken.

Het is aannemelijk dat de plaats waar de kerk staat, al meer dan 2000 jaar bewoond is geweest. Zoals in de vorige hoofdstukken te lezen was, zijn daar of in de omgeving daarvan sporen van bewoning uit de IJzertijd en de Romeinse tijd gevonden.

Als in de winter van 1973 – 1974 bij De Kerkhof riolering wordt aangelegd, worden daar de fundamenteën gevonden van de grote kerk, die daar eerder heeft gestaan. Ook komt daarbij een zware stenen wijwaterbak tevoorschijn.

In 1979 wordt het plein bij de kerk opnieuw ingericht na afbraak van de oude school uit 1918 die daar stond. Onder leiding van stadsarcheoloog drs. H.L. Janssen is archeologisch onderzoek verricht. Daarbij blijkt onder meer dat er sinds de Karolingische tijd, dat is de periode van 800 tot 1000, begravingen hebben plaats gevonden. Deze begravingen zijn doorgestaan tot 1872, toen het kerkhof bij de kerk werd gesloten.

Veel van wat in dit hoofdstuk aan informatie staat, is gebaseerd op deze opgravingen.

Hout en tufsteen

Het christendom bereikt in de zevende eeuw onze streken. Onder de vroege predikers is ook de bekende Willibrord, die in 690 in ons land aankomt en die wel 'de apostel van Brabant' wordt genoemd. Hij consacreert meerdere kerken in Oost-Brabant en Willibrord en

Donatio Alsgeri.

Anno vero. ii. eiusdem regis Ludowici tradidit Alsger in pago teutaria siue testar banto muilla empele ecciam mansu unu. y prata. y in Hunsece mansos. ii. y in hatale mansu dimidiu. y in Oremont terra ad modum x. sementis. y prata. y in illa silua porcos duos. y in Rosmalla mansu plenu cu pratis. y in silua porcos. vi. Et in Herpina mansu plenu cu pratis. y in Angrisa mansu dimidiu. y in Ostorol terram ad modum x. y in silua porcos duos. y prata. Et mancipia xx. v. In eu ratione ut sibi addiesunt sup paret abb ecciam in Otmar uilde. y ad ipsu ptenentes mansos. ii. y in sup mansos. xi. cu pleno seruicio. y in palethe mansu in domini cu. y mansos. x. v. y mancipia. l. vi. Et p opm ei inter res ad scm hahary reuertent. Donatio uero hominu ex fca res quas ediderit franci homines francoy. ad ius scm hahary. in pago testar banto muilla empele. Lamfrid dedit meode loco. ecciam. y mansum unu. Hoo dedit mansu unu sup flum uosfa. in muilla Hunsece.

Het laatste woord op regel 7 is 'Angrisa', mogelijk de eerste schriftelijke vermelding van Engelen. Het document van de Abdij van Laurisham dateert uit 815.

zijn priesters ontvangen vele goederen van de wereldlijke heren van dit gebied. Onder Karel de Grote komt er een zekere orde in de bestuurlijke en kerkelijke wereld. Het Land van Heusden en Altena komt onder de graaf van Teisterbant. De invloed van de abdij van Echternach, door Willibrord gesticht, vermindert langzamerhand ten gunste van de abdij van Laurisham in Lorsch (Hessen, Duitsland). In akten van deze abdij wordt Engelen mogelijk al in 815 genoemd. Empel heeft dan in ieder geval al een kerk.

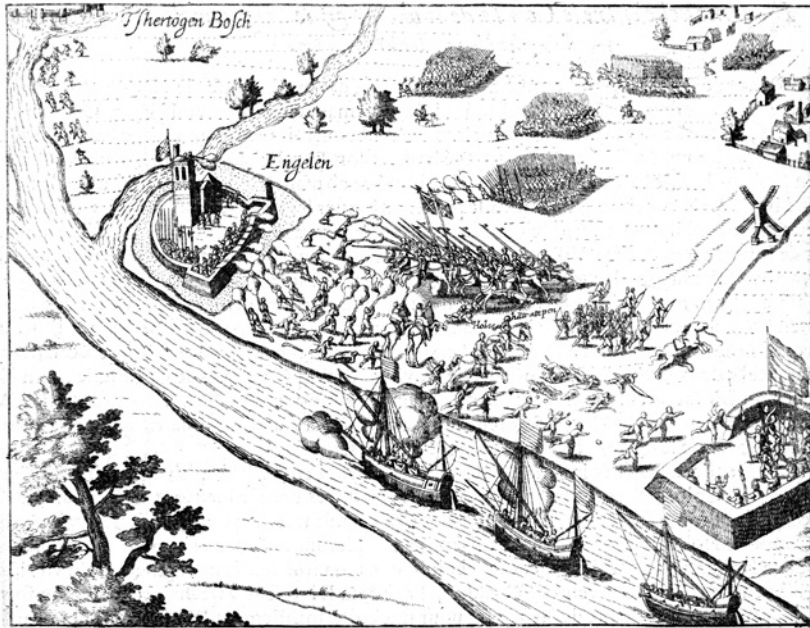
Wanneer is de eerste kerk in Engelen gebouwd? We weten het niet, maar het is denkbaar dat al rond die tijd, toen gronden hier toebehoorden aan de abdij in Lorsch, ook een eenvoudige houten kerk is gebouwd. Het was immers, nadat de Noormannen verdwenen zijn uit Brabant, een rustige tijd.

Het is daarom goed mogelijk dat er al voor het jaar 1000 of kort daarna een kerk op de donk van Engelen staat. Rond het jaar 1100 wordt daar, zo blijkt uit de eerder genoemde opgravingen, een tufstenen kerkje gebouwd, waarvan de lengte tussen 14 en 18 meter moet zijn geweest en de breedte tussen de 6 en 10 meter. Het is een eenvoudig zaalkerkje, waarvoor het bouw materiaal ongetwijfeld over water wordt aangevoerd. Het wordt in de 12e eeuw voorzien van een koor en later nog vergroot.

In 1147 wordt de kerk van Engelen voor het eerst genoemd en in 1186 opnieuw, namelijk in een brief van paus Urbanus III. Het patronaat van Engelen wordt in 1285 door het kapittel van het bisdom Luik overgedragen aan de Abdij van Berne bij Heusden. De oorspronkelijke abdij, die bij Berne ten noorden van Heusden lag, wordt in de Tachtigjarige Oorlog verwoest, maar deze is weer tot nieuw leven gekomen in de Abdij van Berne in Heeswijk. Nog steeds spelen de Norbertijnen van de Abdij van Berne een belangrijke rol bij de zielzorg van de katholieke parochie in Engelen.

De grote kerk van Engelen

In de bloeitijd van Engelen gedurende de tweede helft van de 15e eeuw wordt de tufstenen kerk afgebroken. In 1481 krijgt Engelen

Prent van de Slag bij Engelen in 1587 door Frans Hogenberg.

De kerk is in het Fort Engelen getekend, hetgeen onjuist is. Rechtsonder Fort Crèvecoeur.

voor het eerst een eigen pastoor en wordt de kerk parochiekerk. Het ligt voor de hand om te denken dat er een verband is tussen de benoeming van een eigen pastoor en de bouw van een toch wel erg grote kerk in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw.

De grote toren, waarvan de muren onderaan ongeveer anderhalve meter dik zijn, komt gereed in 1486. In het Bosch Protocol is te vinden dat Herman Everart voor een bedrag van 160 rijns-guldens de kap op de kerktoeren maakt. Het Bosch' Protocol omvat 621 vuistdikke boeken met akten van 1367-1811, vooral van transport van onroerend goed, cijzen en pachten en wordt bewaard in het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch.

De toren van de oude kerk van Engelen wordt door de geschiedschrijver Van Oudenhoven vergeleken met de toren van Vught, maar Van Oudenhoven heeft het ook alleen maar van horen zeggen, want hij schrijft het in 1651.

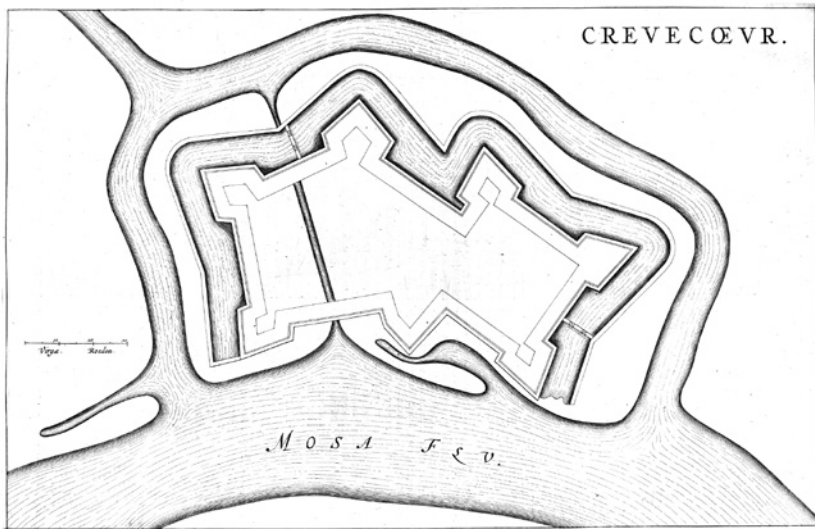
In het midden van de 16e eeuw wordt deze kerk verder uitgebreid: het koor wordt afgebroken en de kerk krijgt twee zijbeuken en een nieuw koor. Het zal een kerk zijn geweest in de stijl van de Kempische gotiek, zoals alle kerken die in die periode worden gebouwd. Het lijkt erop dat, zoals in zoveel dorpen en steden in Nederland, de kerk wellicht wat groter wordt gebouwd dan noodzakelijk is voor het aantal parochianen. Bij kerkbouw, en dat geldt nog sterker voor de hoogte van de toren, speelt de trots van het dorp of stad een grote rol.

De contouren van de grote kerk zijn terug te vinden op De Kerkhof. De toren is aangegeven met rode baksteen in het plaveisel tussen het voormalige gemeentehuis en de boerderij er tegenover. De zuidmuur van de kerk is ongeveer een meter hoog opgemetseld.

1587

De geschiedenisboeken vermelden dat in 1587 de *Slag bij Engelen* plaats vindt. Er zijn ook gravures van deze slag gemaakt. Wat gebeurde er toen?

Graaf Philips van Hohenlohe, die een lange staat van dienst heeft als legeraanvoerder van Staatse troepen, doet een poging de

Prent van Fort Crèvecoeur uit een 17e eeuwse atlas van Bleau.

Engeler Schans te veroveren als onderdeel van de zoveelste poging 's-Hertogenbosch in te nemen. Ook in 1586 heeft Van Hohenlohe gedurende korte tijd de schans in bezit gehad. Van Hohenlohe heeft een groot huurleger tot zijn beschikking, bestaande uit Duitsers, Ieren, Hollanders en Walen en verovert de schans. Bij de gevechten sneuvelt de Spaanse bevelhebber Haultepenne. Volgens sommige berichten noemt Van Hohenlohe de schans die hij liet bouwen aan de monding van de Dieze om die reden *Crèvecoeur*, in oude teksten wel vertaald met '*Fort Hartebreker*', mogelijk doelend op de dood van Haultepenne. Bleau geeft het fort in zijn stedenboek de Latijnse naam *Crepicordium*. Omdat er ook Spaanse weerstand is in en rond de kerk van Engelen, laat Van Hohenlohe de kerk beschieten en mogelijk opblazen. Uit de opgravingen bij de kerk blijkt dat dit met veel geweld gepaard is gegaan; alleen het koor blijft zodanig intact, dat herstel mogelijk is. Er zal ook niet veel animo voor herbouw zijn geweest, want Engelen is inmiddels ontvolkt en zou dat voorlopig blijven. Van Hohenlohe trouwt in 1595 met Maria van Oranje-Nassau, dochter van Willem van Oranje en wordt dus de zwager van Prins Maurits. Op het graf van Van Hohenlohe in de Stiftskirche van het Duitse stadje Öhringen staat op zijn grafmonument de Slag bij Engelen afgebeeld.

Een protestantse kerk

Het dorp Engelen is van 1579 tot 1592 waarschijnlijk volledig verlaten, zoals eerder aangegeven. '*Er is geen druppel bier getapt*', zo verklaart burgemeester Gijsbert Willemsz in 1592. Het is denkbaar dat er dus ook weinig gedaan is om de schade aan de kerk te herstellen. In 1606 wordt wat nog over is van de inventaris in het Groot Ziekengasthuis in 's-Hertogenbosch ondergebracht. In 1610 sterft Josephus Cocx, de voorlopig laatste eigen pastoor van Engelen. De katholieke inwoners kunnen nog wel naar de kerk in Bokhoven, dat een heerlijkheid onder gezag van het Prinsdom Luik is. Van 1691 tot 1797 valt de parochie onder de oude parochie Orthen.

Gisbertus Voetius

In 1609 begint het Twaalfjarig Bestand en is er een periode van vrede. In het Land van Heusden wordt het protestantisme sterk bevorderd door de Staatse overheid. Zo wordt de Abdij van Berne bij Heusden gesloten en haar de rechten ontnomen. In 1611 doet de uit Heusden afkomstige dominee Voetius zijn intrede in de protestantse gemeente van Vlijmen en Engelen. Deze felle voorvechter van de nieuwe leer woont weliswaar in Vlijmen, maar gaat ook regelmatig in kerkdiensten in Engelen voor. Waarschijnlijk is er sprake van huisgodsdienstoeffeningen. Voetius is een energieke man; hij zou later hoogleraar theologie in Utrecht worden en een grote invloed hebben op de jonge protestantse kerk in ons land. In 1614 en 1615 wordt het koor van de oude kerk weer hersteld, ongetwijfeld gestimuleerd door Voetius. Sindsdien dient dit koor als kerkgebouw van de protestantse gemeente die onder verschillende namen in Engelen heeft bestaan. In 1641 wordt Engelen een zelfstandige protestantse gemeente, maar daarover meer in een volgend hoofdstuk.

Een kostelijk bezit

Zoals we eerder zagen, is de periode van welvaart voor Engelen na 1650 voorbij en breekt er een stille periode aan. Het koor zal groot genoeg zijn geweest voor de kleine protestantse gemeenschap in Engelen.

Ook in de periode na de Tachtigjarige Oorlog blijven oorlogshandelingen een gevaar voor het kerkgebouw vormen. In het rampjaar 1672 worden bij beschietingen door de Fransen en brandstichting door eigen troepen veel huizen verwoest, maar blijven de kerk en de naastgelegen woningen gelukkig gespaard. De Fransen blijven deze keer maar kort.

Dit is een eeuw later anders, wanneer de Fransen in 1795 de Republiek bezetten en *de Franse tijd* begint. Ook deze periode kent zijn zorgen. Zo is er in 1796 een verbod om de klok voor het aankondigen van kerkdiensten te luiden. De Franse revolutie heeft een strenge scheiding van kerk en staat tot gevolg en het torentje boven op de kerk met de luidklok was toen wellicht ook

al gemeentelijk bezit. Het had in ieder geval een publieke functie, zoals het luiden bij brand.

De scheiding tussen kerk en staat wordt in 1798 formeel vastgelegd, waarbij de plaatselijke kerkgenootschappen *'eenig vergelijk'* moeten treffen. Zij krijgen hiervoor zes maanden de tijd. Ook in Engelen komt men tot een 'minnelijke schikking', zoals later nog aan de orde zal komen.

Het onderhoud van het kerkgebouw zal regelmatig de nodige inspanning hebben gevraagd van de plaatselijke timmerman. Pas aan het einde van de 19e eeuw lezen we over een grotere restauratie. Er zijn herstelwerkzaamheden nodig aan het dak, waarbij de leien worden vernieuwd, maar ook aan de muren en 'enige nader omschreven herstellingen'. De werkzaamheden zijn uitgevoerd door Andries van den Aker uit Engelen.

Ook na de Tweede Wereldoorlog is omvangrijk herstel nodig. De kerk heeft omvangrijke oorlogsschade geleden. In de winter van 1944 is Engelen grensgebied tussen de geallieerde troepen en de Duitse bezettingsmacht en de kerk zit vol kogelinslagen. Het klokje op het dak van de kerk is jarenlang buiten gebruik.

In 1953 zijn de plannen gemaakt voor een grotere restauratie, maar de financiële mogelijkheden zijn in die periode zeer beperkt en laten een dergelijke kostbare operatie niet toe. In 1959 worden bij een inspectie door de bouwtechnische dienst van de Gemeente Engelen echter zodanige gebreken geconstateerd, dat het onverantwoord is de kerk langer te gebruiken. De kerkdiensten worden gedurende een aantal jaren in de openbare school gehouden, die destijds op het pleintje bij de kerk stond. De Wilt is de architect die de restauratie begeleidt en de firma Nico de Bont uit Nieuwkuijk de aannemer.

Het is een grote restauratie: de muren worden afgekapd en grondig hersteld, waarbij de kerk zijn witte uiterlijk verliest. Goten en ramen worden vernieuwd en het dak van nieuwe leien voorzien. Binnen in de kerk verdwijnen de banken, de witte kansel wordt van zijn kleur ontdaan en verplaatst naar de zijkant en alle muren worden opnieuw gepleisterd. De moerbalken en sleutelstukken

worden uitgebroken en vervangen – een ingrijpende restauratie dus. De restauratie wordt in gang gezet in de periode dat dominee Melis predikant van de Hervormde gemeente is, maar hij overlijdt voor ze gerealiseerd kunnen worden. Na zijn overlijden is dominee Van den Akker als waarnemend predikant nauw betrokken bij de restauratie. Deze wordt op 12 december 1964 afgesloten met een feestelijke kerkdienst, waarvan dominee Van den Akker verslag doet in het tijdschrift *Brabantia*.

In 2001 wordt de klokkenstoel op het dak van de kerk, de *vieringtoren*, onder handen genomen. Dit gebeurt op kosten van de Gemeente 's-Hertogenbosch, want de klokkenstoel en de klok zijn sinds de Staatsregeling van 1798 eigendom van de burgerlijke gemeente.

Het spreekt vanzelf dat de zorg voor het kerkgebouw voor de protestantse gemeente, in het bijzonder voor haar kerkrentmeesters, een voortdurende zorg is, een zorg die wordt verlicht door de wetenschap dat velen die zorg eerder hadden. Laten we hopen dat ook in de toekomst nog velen die zorg op zich kunnen nemen.

Het kerkhof

De kerk is officieel gelegen aan De Kerkhof – inderdaad luidt de officiële naam van het pleintje De Kerkhof. Tot 1872 vinden in Engelen de begrafenissen in en rond de kerk plaats. Opvallend is het feit dat er rond het kerkhof bij de kerk altijd een muur heeft gestaan. Nu zien we dat wel vaker bij oude kerken, maar de muur rond het kerkhof van Engelen is wel erg stevig en heeft bovendien een poortgebouw. Dit poortgebouw lag aan de zuidkant van het kerkhof en dus ook aan de zuidkant van de kerk.

De kerk en het kerkhof zijn vanouds plaatsen om te vluchten in geval van nood. Dicht bij het heilige zoekt men graag bescherming. Bij regelmatige terugkerende hoge waterstanden blijft het in en rond de kerk wellicht droog, want de kerk ligt op het hoogste punt van Engelen. In geval van oorlogsgeweld en plundering biedt de kerk en het kerkhof enige bescherming.

Zowel de kerk als de muren rond het kerkhof zijn ongeveer 50 cm dik. Uit de opgravingen in 1979 blijkt dat de muur rond het kerkhof meerdere malen is verwoest en weer opgebouwd.

Het ligt voor de hand dat in 1587, toen de Spaanse troepen zich moesten verdedigen tegen de overmachten van Van Hohenlohe en zijn troepen, zij zich ook verschanst hebben achter de dikke muren van de kerk en het kerkhof. Een kerktoren - en de muren van de kerktoren waren rond de anderhalve meter dik - is altijd een strategische plaats. Het is een mooie uitkijkpost en het is altijd gemakkelijker verdedigen als je hoger staat dan de vijand.

Hier ligt mogelijk de verklaring waarom de Staatse troepen de kerk zo grondig verwoesten. Engelen is verlaten en de kerk en het ommuurde kerkhof vormen een risico: de vijand kan er zich gemakkelijk verschansen.

We lazten dat het koor van de oude kerk in 1614 weer is opgebouwd, maar wat gebeurde er met de rest van de kerk? De overblijfselen van het schip van de kerk en de toren worden gesloopt. Op de plaats van het schip wordt een schoolgebouwtje en een woning voor de schoolmeester gebouwd, waarbij wellicht gebruik wordt gemaakt van de stenen van de oude kerk. In 1844 wordt op dezelfde plaats het gemeentehuis en een nieuwe school met slechts één lokaal gebouwd. Ook nu bouwt men de school samen met een huis voor de onderwijzer. Voor de bouw wordt een stuk grond van de kerk gekocht. De school en de onderwijzerswoning worden in 1918 opnieuw verbouwd, nu tot woning annex politiebureau. Tegenover de deur van de kerk kan men de deur zien, die eerder de deur was van het cachot van Engelen en waar in het verleden menige roes is uitgeslapen. De plaats van de oude verwoeste kerk is dus altijd het centrum van Engelen geweest: kerk, school, gemeentehuis, politiebureau en nu: een pleintje met woningen, die allemaal hun verhaal hebben. Na de bouw van de school aan de Schoolstraat wordt de oude school gebruikt als dorpshuis, totdat dit in 1976 wordt verplaatst naar de Achterstraat. Hier staat nog steeds de Engelenburch als dorpshuis voor een groeiend Engelen. Het pand is oorspronkelijk

werkplaats van *Blindenzorg*, maar dat is al weer weg uit het dorp. Sinds 1872 begraaft Engelen zijn doden op het nieuwe kerkhof dat langs de Dieze is aangelegd bij de vroegere Engeler Schans, vlak bij de Bossche Sloot. Dit terrein is opgehoogd om te voorkomen dat het nieuwe kerkhof bij hoog water onderloopt. Aan de zuidkant van de protestantse kerk herinnert een staande grafsteen nog aan het feit dat er vroeger bij de kerk een kerkhof hoorde. Het is de grafsteen van het graf van dominee Ramaer, die van 1844 tot 1853 predikant van Engelen was.

De pastorie

Bij een kerk stond vroeger ook altijd een pastorie. Ook de pastorie van Engelen ligt naast de kerk, dat wil zeggen: de hof van de pastorie grenst aan de kerk. Het huis zelf staat aan de Diezekant, nu Graaf van Solmsweg 65. Het is waarschijnlijk dat de pastorie van Engelen altijd op deze plaats heeft gestaan. In ieder geval krijgt de eerste predikant van Engelen in 1641 een huis op deze plaats aangewezen. Hij zou de eerste zijn in een rij van 34 predikanten, die het huis bewoonden.

Het huidige pand is in fases tot stand gekomen, zoals dat voor veel oude huizen geldt. In 1672 hadden Staatse soldaten heel Engelen in brand gestoken, met uitzondering van de kerk en twee huizen bij de kerk. In 1678 wordt de pastorie weer opgebouwd met steun van de Staten van Holland en West-Friesland, die verantwoordelijk zijn voor het traktement van de predikant en zijn huisvesting. De steun bedraagt 900 gulden.

Een grote verbouwing vindt plaats in 1760, wanneer '*eenige noodzakelijke Reparatiën en veranderingen*' aan de pastorie worden gedaan. W. Hubert uit Den Bosch tekent het plan, waarbij de voorgevel wordt verhoogd en het huis een rieten dak krijgt. In de 19e eeuw en ook in het begin van de 20e eeuw is er het nodige aan het pand veranderd. Ondanks alle wijzigingen straalt het pand nog steeds de sfeer van lang geleden uit. Het heeft twee kelders en kent veel oude elementen. Het grenst aan een waarschijnlijk even oude boerderij, waar later onder meer de

raadkamer van de Gemeente Engelen en het postkantoor van Engelen gevestigd zijn. De dichtgemetselde grote brievenbus is nog een stille getuige van deze laatste functie.

Het meest bijzondere van de oude pastorie is het prachtige uitzicht op de Dieze vóór en op het kerkje achter. De Hervormde gemeente verkoopt het pand in 1965 omdat het onderhoud te duur is voor de kleine gemeenschap. Ook de restauratie van de kerk betekende een zware financiële last voor de kerk.

4. De kerk van binnen

Een protestantse kerk kenmerkt zich door soberheid. Niemand heeft beter dan de schilder Pieter Saenredam laten zien hoe het protestantse kerkinterieur er sinds de 16e eeuw veelal uit ziet: leeg en wit, sober en strak. Het centrum van de protestantse kerk is de preekstoel met daarop de bijbel, na 1637 de Statenbijbel. Een doopvont en een avondmaalstafel completeren het geheel. Stoelen zijn er voorheen alleen voor de vrouwen en een groot deel van de kerk is wandelkerk, waarin men vrij kan rondlopen. De kerk, zeker de grote stadskerken, hebben de publieke functie van ontmoetingsplaats en ook die van begraafplaats. Het is, zoals Saenredam op zijn schilderijen laat zien, de ruimte zelf die voor de schoonheid ervan zorgt.

Ook de oude Lambertuskerk van Engelen is van binnen een sober gebouw. Maar ook hier leert nadere beschouwing dat er toch meer te zien en te genieten is, dan men wellicht op het eerste gezicht vermoedt.

Kansel en overig meubilair

Op de kerkeradsvergadering van 29 december 1641 wordt besloten om de schoolmeester, in goed overleg met de kerkmeesters, op pad te sturen om *houtwerck tot bancken* uit ten Bos te halen voor het maken van drie vrouwenbanken aan beide zijden en daarachter zoveel mannenbanken als mogelijk is. Ook moet hij op zoek naar een schrijnwerker die een nieuwe preekstoel en kerkeradsbanken kan maken. In maart 1642 blijkt er een schrijnwerker gevonden, namelijk Hendrick Gerrijts. Natuurlijk moet er ook een avondmaalstafel gemaakt worden. Men komt een prijs overeen van 223½ gulden. Hij krijgt daarbij ook de opdracht een 'dubbele gestoelte' naast de noordelijke kerkeradsbanken te maken voor de Commandeur van het fort '*tot erkenntnisse van*

danckbaarheidt voor de getrouwichheid van sijn E. tot welstand deser kercke int versoeck ende inpetreren (verkrijgen) van een eijgen Predikant bewesen'. De kerkeraad besluit daarbij dat deze laatste bank wel door de diaconie betaald kan worden. Later staat vermeld dat het aangenomen werk voor Pasen klaar moet zijn, maar het wordt Pinksteren – en zoals we weten vallen Pasen en Pinksteren niet op één dag.

In de Franse Tijd wordt de kansel beschadigd en wellicht daarom later wit geschilderd. Op de kansel staan twee koperen kaarsenkandelaars uit het einde van de 18e eeuw.

De ouderlingenbanken en de banken voor de Commandeur zijn nu verdwenen. De knopstoelen die nu in de kerk staan, zijn gekocht na de restauratie in 1963-64.

Kanselbijbel

De Statenbijbel die op de kansel ligt, is in 1748 gedrukt bij Nicolaas Goetzee, stadsdrukker te Gorinchem. De bijbel in folioformaat heeft een fraaie lederen band om de houten platten en is voorzien van koperen sloten en hoeken. Wat deze bijbel een beetje bijzonder maakt, is dat de bijbel is voorzien van een twaalfstal topografische kaarten van de hand van Bachiene, elk voorzien van begeleidend commentaar. Bachienne leefde van 1712 tot 1783 en was predikant, onder meer te Culemborg. De kaarten zijn gegraveerd door J. van Jagen. De kaarten geven toelichting op de topografische situatie in de bijbelse landen.

De bijbel wordt in 1806 geschonken door Mr. J.A. van Thijne Hannes (1743 – 1829), schepen van Gorinchem. Een lid van de familie Van Thijne Hannes is ook heer van Empel en Meerwijk. Hij bezit het kasteeltje, dat tegenover Engelen aan de overzijde van de Dieze ligt, als buitenplaats. Er was dus een band met Engelen. De schenker schrijft zelf voorin de bijbel dat hij deze schonk als vervanging van de bijbel die hij in 1781 had geschonken, omdat *'den Heiligen Schriften...ten gebruike op de leerstoel onbruikbaar waren geworden*'. De gulle gever doelt hiermee op het feit dat de kanselbijbel in de praktijk niet alleen diende als bijbel om uit te

lezen tijdens de kerkdienst, maar ook als steun voor de predikant tijdens de dienst. Door dit gebruik slijt de bijbel, vooral aan de randen.

Hoewel er nu nog zelden meer vanaf de preekstoel wordt gepreekt – dat gebeurt de laatste jaren van achter de kathedraal op de avondmaalstafel – is ook de huidige kanselbijbel vanwege het gebruik in het verleden in slechte staat en wacht op restauratie.

Doopvont

Vóór in de kerk staat een natuurstenen doopvont met een bijzondere geschiedenis. De doopvont bestaat uit twee delen: een onderste deel dat van oudere datum en een nieuw bovendeel dat daaraan later is toegevoegd. Dat is gebeurd bij de restauratie van de font in 1974. De doopvont is in 1973 gevonden bij de aanleg van de riolering in Engelen. Er is uitvoerig onderzoek verricht naar de herkomst van deze bijzondere vondst. Het gaat waarschijnlijk om een wijwaterbak, die bij de verwoesting van de kerk is beschadigd en daarna in de grond terecht is gekomen. Deze lag in het portaal van de oude kerk, dus buiten de eigenlijke kerk. De font dateert waarschijnlijk van rond 1500. In de kerk van Cadier en Keer is een zeer gelijkend font in gebruik.

In 1979 wordt bij opgravingwerkzaamheden bij de kerk ook een natuurstenen fragment gevonden, dat waarschijnlijk een deel is van de grote doopvont die in de oude kerk heeft gestaan. Deze font zou volgens onderzoekers dateren uit de dertiende, mogelijk zelfs de twaalfde eeuw.

Een gerestaureerde wijwaterbak doet dus sinds 1974 dienst als doopvont van de protestantse kerk van Engelen. De doopvont die daarvoor gebruikt werd, is gemaakt door dominee Melis en is geschikt gemaakt voor een nieuwe functie in de kerk, namelijk die van kaarsenstandaard voor de Paaskaars. Zo heeft ook de kaarsenstandaard nog een eigen geschiedenis.

Avondmaalszilver

Zoals eerder aangegeven, bevinden zich in een protestantse kerk

als regel geen kostbare voorwerpen. Dit geldt niet voor Engelen op de zondagen dat het avondmaal wordt gevierd. Op die zondagen wordt het zilveren avondmaalsstel uit de kluis gehaald en dat gebeurt al sinds 1778. Hoe komt een eenvoudige kerk aan kostbaar avondmaalszilver? Die vraag komt des te meer boven als men bedenkt dat het stel is vervaardigd door de Berlijnse zilversmid J. H. Liepner.

Het antwoord is een bijzonder verhaal. Deze zilversmid is getrouwd met een dochter van Adriaan den Ouden. Deze Den Ouden was een bouwkundig ondernemer die samen met enige vrienden zijn geluk beproefde in Berlijn. Hij is onder meer betrokken bij de bouw van het zogenaamde *Holländische Viertel* in Potsdam. Adriaan den Ouden is in 1703 gedoopt in de kerk van Engelen, het dorp waar zijn familie woonde en waar zijn grootvader schoolmeester was. Hij liet het avondmaalsstel vervaardigen om het aan de kerk van Engelen te schenken. Hij overlijdt echter voor hij dat kan doen en na zijn dood in 1777 draagt zijn weduwe er zorg voor dat het avondmaalsstel met daarbij een zilveren doopbekken in Engelen terecht komt. De gang van zaken wordt zorgvuldig in een keurig handschrift in het notulenboek van de kerk genoteerd. Daaruit blijkt dat het helemaal niet zo eenvoudig was om het geheel naar Nederland te brengen, want er mocht geen zilverwerk uit Pruisen worden uitgevoerd. Slechts door bemiddeling van de Pruisische ambassadeur in Nederland kon dit fraaie stel uiteindelijk zijn bestemming in Engelen bereiken als teken van dankbare herinnering van de schenker.

De toenmalige predikant van Engelen, dominee Juijn, neemt op zich het zilverwerk in bewaring te nemen *'hoopende dat zijn opvolgers zig ook tot die Zorge zullen laten vinden'*.

Orgel

Voor in de kerk staat een klein mechanisch pijporgel. Het is een positief zonder pedaal met vier registers (holpijp 8', fluit 4', en octaaf I en II). Het wordt op 22 mei 1968 in gebruik genomen

nadat een ijverige orgelbouwcommissie onder leiding van de heer J. Smit niet alleen het geld voor deze kostbare aanschaf bijeen weet te brengen, maar ook tot een goede keuze van het instrument kwam. Het orgel is gebouwd door de firma Vierdag in Enschede, waarbij Maurice Pirenne als adviseur optreedt. *'Een bescheiden maar mooi en eerlijk klinkend instrument, waaraan veel oprecht en liefdevol vakmanschap besteed is'*, zo schrijft een recensent de volgende dag in de krant. De ingebruikneming van het orgel betekent de afsluiting van de ingrijpende restauratie die de kerk heeft ondergaan in 1963-64.

Er heeft eerder ook een orgel in de kerk gestaan en wel op de orgelgalerij achter in de kerk. In 1883 schenkt de ambachtsheer van Engelen, de heer Van Hoey Smith en woonachtig in Wiesbaden, de kerk 510 gulden 'in bank- en muntpapier' voor onderhoud van het orgel. Het spreekt vanzelf dat een orgel zonder organist misschien wel mooi, maar weinig functioneel is. Organisten – en zo ook in het verleden de koster – zijn onmisbare personen voor het functioneren van de kerk en vele ons onbekende organisten hebben in de kerk de afgelopen eeuwen hun bijdrage geleverd.

Kroonluchter

Het valt nauwelijks op dat het kerkje van Engelen nog een bijzonder bezit heeft, omdat een koperen kroon in een oude kerk bijna vanzelfsprekend lijkt. Hier is echter sprake van een zeer fraaie 20-armige kroonluchter die door de kerk in 1794 aangeschaft en door de diaconie betaald is. De kroon wordt gemaakt door Borghart uit 's-Hertogenbosch en dat staat dan ook in de kroon gegraveerd. De kosten van de kroon werden destijds bepaald door het gewicht aan koper. Omdat de kroon 224 ½ pond weegt, zijn de kosten 225 gulden, inclusief de kosten 'voor tol en waag'. Gerrit Murray, een smid uit Engelen, levert voor 9 gulden de ijzeren stang waaraan de kroon hangt.

Even is de aanwezigheid van de kroonluchter in het kerkje van Engelen in gevaar geweest. Wanneer namelijk in 1821 de Hervormde kerk in 's-Hertogenbosch bijna klaar is, ontdekt men

dat men maar één geschikte kaarsenkroon heeft en wel één die identiek is aan die in Engelen. Men verzoekt de kerkeraad van Engelen de kroon die daar hangt, te ruilen tegen een kleinere kroon die men ook heeft. Engelen weigert dit, ondanks aandringen, met als argument dat de kroon eigendom is van de diaconie. De kerk in de stad heeft een tweede grote kroon laten maken, maar beide kronen later weer verkocht.

Elk jaar wordt de kroon voor de kerstdagen door een team van vrijwilligers gepoetst en van nieuwe kaarsen voorzien.

Luidklok

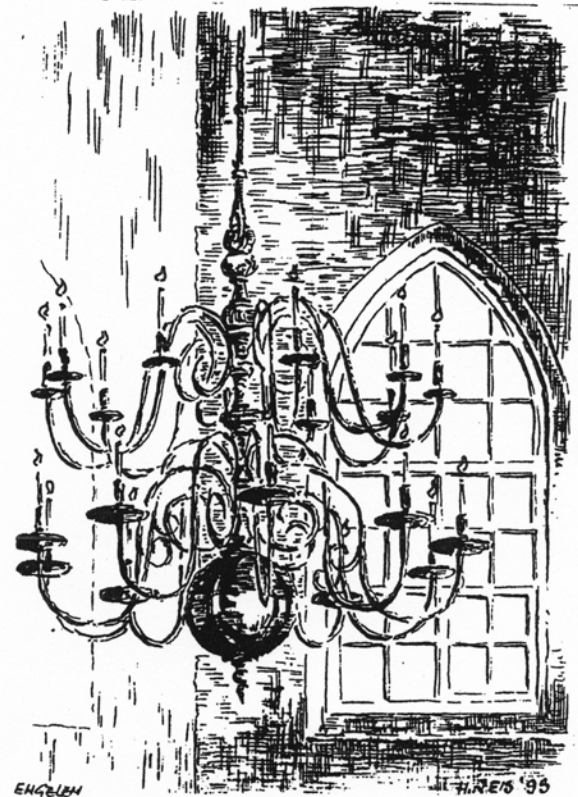
Uit het plafond van de kerk komt een lang touw dat aan een haak naast de deur vast zit. Het is het touw om de klok te luiden. Een kerk zonder mensen is slechts een gebouw - het is daarom een oude traditie dat elke zondag de kerkklok luidt om de mensen op te roepen ter kerke te gaan. En dat doet de kerkklok van de oude Lambertus al sinds 1668. De klok is gegoten door P. Hemony te Amsterdam, zoals er ook op de klok staat vermeld:

Sit nomen Domini benedictum

P Hemony me fec. Amstelodami Anno Domini 1668.

Dit betekent: 'De naam des Heren zij geprezen. P. Hemony heeft mij gemaakt te Amsterdam in het jaar des Heren 1668.'

De bronzen klok heeft aan de buitenzijde een versiering van geslingerde druiventrossen aan ranken met bladeren. Zij slaat de hele en halve uren, maar heeft ook functie van luidklok om zondags de mensen naar de kerk uit te nodigen. De klok hangt in een zogenaamde vieringtoren en is eigendom van de plaatselijke burgerlijke gemeente, zoals dat ook met oude kerktorens het geval is. Het opdraaien van het uurwerk en het luiden van de klok waren vroeger taken voor de klokkenist, die daartoe werd benoemd door de Raad der gemeente Engelen. Bij brand moest de klok geluid worden 'zoo lang tot hem door of vanwege den Burgemeester tegenorder wordt gegeven', zo luidt een instructie uit 1872. De klok van de kerk maakt onderdeel uit van de geschiedenis van de kerk van Engelen. Zo wordt het de kerk in de Franse tijd

De kroonluchter in de kerk van Engelen.

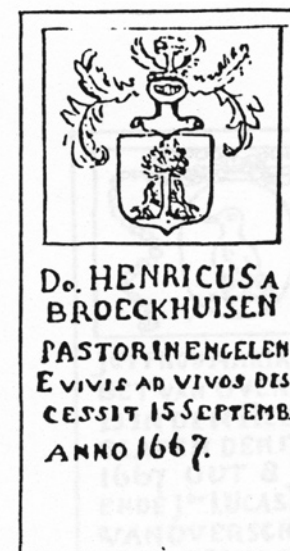
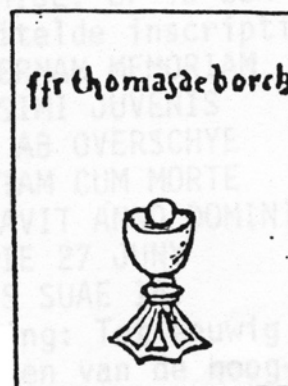
verboden om de klok te luiden als oproep om naar de kerk te komen. De kerkeraad besluit de tijden van de diensten aan te passen: de diensten begonnen direct na het slaan van de klok om negen uur 's ochtends en twee uur 's middags.

In de Tweede Wereldoorlog wordt de bronzen klok door de Duitsers gevorderd. Gelukkig is zij na de oorlog weer teruggevonden, zodat de firma Eijsbouts uit Asten deze weer kan herstellen en terugplaatsen. De vieringtoren en de klok zijn in 2000 grondig gerestaureerd, waarbij ook het torenhaantje is voorzien van een nieuw laagje bladgoud.

Grafstenen in de kerk

Vóór in de kerk, in het liturgisch centrum, ligt een viertal grafstenen, daterend uit de tijd dat er ook in de kerk begraven werd. Het betreft dan meestal vooraanstaande personen. Drie grafstenen vermelden namen die ook genoemd worden in het eerste 'kerckeboek'. Van één graf is weinig bekend. Het gaat om het graf dat gedeeltelijk onder het orgel ligt. Dit behoort waarschijnlijk bij het oudste graf, want op de steen is een kelk met hostie afgebeeld. Op de steen staat in gotische letters geschreven: 'frr Thomas de Borten'. Ook staat daar een moeilijk leesbaar getal, waarschijnlijk 61. Het betreft dus een graf van een priester en moet dus dateren uit de tijd vóór de verwoesting van de kerk in 1587. De drie andere grafstenen dateren allemaal uit de jaren 1664-68 en vermelden namen van gemeenteleden. Het graf tegen de zuidwand van het liturgisch centrum betreft de tweede eigen predikant van Engelen, op de grafsteen Henricus A. Broeckhuisen, pastor in Engelen genoemd. De verdere tekst op de steen luidt: '*E vivis ad vivos discessit 15 septemb. Anno 1667*', vrij vertaald: van de levenden vertrok hij naar de levenden.

De twee overige stenen betreffen leden van de adellijke familie Van Overschie. De steen die gedeeltelijk onder de preekstoel ligt, vermeldt de naam Jacob van Overschye, overleden op 27 juni 1664 op de leeftijd van 16 jaar. De vierde steen hoort bij het graf van drie kinderen, namelijk 'Juffrou Maria Elisabeth van Overschye', op

8-jarige leeftijd overleden op 17 april 1667 en *'Jonker Lucas Petrus van Overschye'*, die op 5-jarige leeftijd overleed op 6 november 1668. De derde naam is die van *'Jonker Jacobus van Overschie'* die op 9 november 1668 overlijdt, nog slechts drie jaar oud.

Al de kinderen die zijn vermeld op de twee laatste grafstenen, zijn kinderen van Francois P. van Overschie en Volkera Briel. Zij kregen samen 14 kinderen, waarvan er slecht één de volwassen leeftijd bereikte, namelijk Frederik Wolfert. De reden hiervan is waarschijnlijk de pest, die in die tijd heerst. Uit de kerkelijke administratie blijkt dat in diezelfde periode de moeder overlijdt; zij wordt in Delft begraven. Francois van Overschie is commandeur op het fort.

De aanwezigheid van de fraaie oude grafstenen vóór in de kerk, draagt bij aan de bijzondere sfeer die het gebouw oproept, zeker als ook de zon op de grafstenen schijnt.

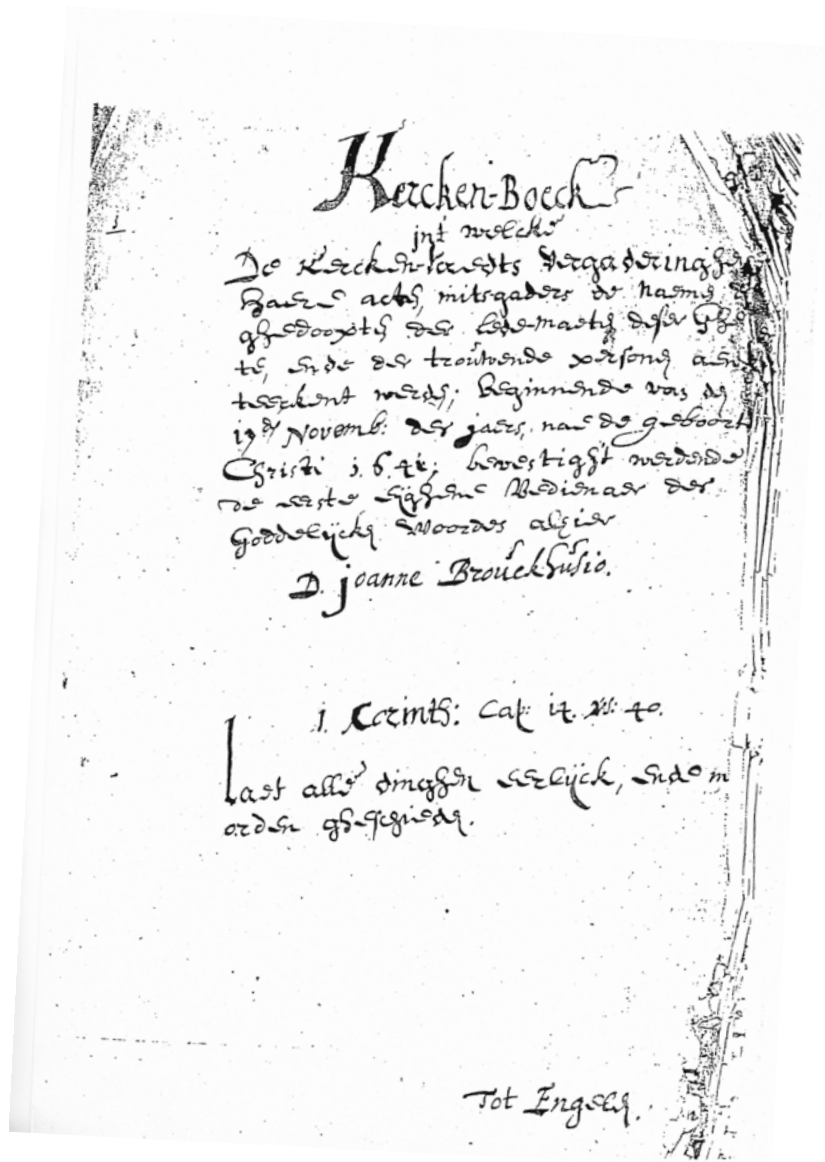
Overige zaken

Over het overige interieur van de kerk zijn minder bijzonderheden te melden. De kerk kent een orgelgalerij die niet meer als zodanig dienst doet. Het bankje in het liturgische centrum en het kruis daarboven zijn, evenals de houten kapstok, het resultaat van de huisvlijt van dominee Melis, waarbij het bankje overigens niet voor dit doel is gemaakt. In de protestantse kerk in Vlijmen is een identiek houten kruis te vinden. De avondmaalstafel en de stoelen in de kerk zijn aangeschaft na de laatste restauratie en de twee kaarsenstandaarden op de avondmaalstafel zijn enkele jaren geleden geschonken.

Onzichtbaar, maar daarom niet onbelangrijk, is het archief van de kerk. Het archief is niet compleet en heeft geleden onder de vele ingrijpende gebeurtenissen die zich in het dorp de afgelopen eeuwen hebben voorgedaan. In het verleden werden de boeken bijgehouden door de predikant, die meestal ook het archief bewaarde. In de jaren tachtig is het overgedragen aan het Centraal Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk in Den Haag. Na een interne reorganisatie van dat archief is het door de kerkeraad

in bruikleen gegeven aan het Stadsarchief van de Gemeente 's-Hertogenbosch. Het wordt zo zorgvuldig bewaard, maar is wel voor een ieder te raadplegen.

Het oudste kerkboek dateert uit 1641. Een aantal kerkboeken is in 1991 gerestaureerd ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Hervormde gemeente. Ze bevinden zich in goede staat. Alleen het recente archief bevindt zich bij de scriba en deels bij de archivaris van de kerk.

De eerste pagina van het eerste 'Kercken-Boeck' uit 1641, dat eindigt met de wens: 'Laat alle dingen eerlijk in de orde geschieden'.

5. 'Eerlijk en in orde' – protestants kerkelijk leven in Engelen

'Laat alle dinghen eerlijck, ende in orden gheschieden', zo schrijft dominee Joanne Brouckhusio onder zijn naam op de eerste pagina van het Kercken-Boeck van de jonge zelfstandige protestantse gemeente van Engelen in 1641. Het is het begin van de Protestantse Gemeente Engelen, maar er is wel het nodige aan vooraf gegaan.

De geschiedenis van de Reformatie in Engelen begint al tachtig jaar eerder, namelijk in het jaar 1566. Het is dan onrustig in het land, onder meer vanwege de hongersnood die heerst. Het is ook het jaar waarin, vooral in Vlaanderen, de Beeldenstorm woedt en veel zinloze vernielingen worden aangericht in kerken.

Op 21 juli 1566 houdt Cornelis van Diest een hagepreek op het Boschveld bij Engelen. Hij is afkomstig uit 's-Hertogenbosch, maar dat is nog in Spaanse handen en daar zijn 'ketterse' bijeenkomsten verboden. Er wordt daarom een kerkdienst volgens de *nije leer* in de open lucht gehouden.

Er zijn dan al enige aanhangers van de Reformatie in Engelen te vinden, want nog geen jaar later, in 1567, wordt Jacob de Wever uit Engelen in Heusden als ketter onthoofd. Ook Engelen kent zijn martelaren voor de vrijheid van godsdienst. Jacob de Wever is helaas niet de enige.

Een andere inwoner van Engelen die de leer van de Reformatie aanhangt en ook aanwezig is bij hagepreken in 1566, is de bontwever Daniël van Gendt. Hij is nauw betrokken bij het opkomende protestantisme. Hij gaat soms samen met de predikant en 24 anderen in de herberg 'De Helm' in Engelen een hapje eten na de hagepreek. Hij komt openlijk voor zijn overtuiging uit, maar dat wordt gevaarlijker als Alva het jaar daarop

Saturdag den 24 Augusti 1641.

Op de Remonstrantie van de Gedeputeerden van de Zuydt-Hollandtische Sinodus, midtsgaders, op het advis van de Heeren Gecommitteerde Raden, hebbende alvorens op het gunst voorschreve is gehoordt den Ontfanger Schilperoort: Is na deliberatie verstaen ende ghesolveert, dat aen de Gemeente van Engelen sal werden toegestaan een eygen Kercken-dienaer te mogen beroepen, ende dat den selven sal werden getraect tot koste van den Lande; met dien verstande, dat het Prædicants huys ende de reparatie van dien sal besorght worden tot kosten van de voorschreve Gemeente, ende dat den voor-ghemelten Prædicant mede sal bedienen de Kercke van Empel; ende hebben de Leden by die occasie verfocht, dat de Heeren Gecommitteerde Raden mochten werden aengemaent, te letten op de Goederen van de Abbye van Beern, met het overlyden van den Aht der voorschreve Abbye, ende forge te dragen dat het Comptoir van Schilperoort ('t welck met verscheyde ordinarijs en extraordinarijs lasten dagelijcks werdt beswaert) door de selve Goederen magh werden gestijft.

Remonstrantie van de Gedeputeerden der Sinodus van Zuydt-Hollandt, over het beroep van een Prædicant tot Engelen. Gecommitteerde Raden aen te manen reguard te nemen op de Goederen van de Abbye van Beern.

Detail uit het Resolutieboek van de Staten van Holland en West Friesland, waarin te lezen valt dat het Engelen is toegestaan een eigen predikant te beroepen.

in de Lage Landen aankomt en de Raad van Beroerte instelt. Vele aanhangers van de reformatie vluchten naar veiliger gebieden, maar Daniël van Gendt wordt gevangen genomen en in Heusden ondervraagd. Op 21 juli 1568 wordt ook hij voor het stadhuis van Heusden onthoofd.

Een protestantse gemeente

In 1609 begint het Twaalfjarig bestand. Vanuit Heusden wordt het protestantisme sterk bevorderd. In 1511 wordt dominee Gisbertus Voetius door de classis Gorinchem benoemd tot predikant van Vlijmen, waaronder ook Engelen valt. Komt men eerst samen in een huis, vanaf 1615 kan men gebruik maken van het koor van de oude kerk, dat daartoe is hersteld. Dit is het kerkje dat nog steeds in het midden van Engelen staat te schitteren.

In 1641 wordt Engelen losgemaakt van Vlijmen en vormt het een nieuwe kerkelijke gemeente. Op 17 november 1641 wordt de eerste eigen predikant in Engelen bevestigd: dominee Johannes Broeckhuijsen, die hiervoor predikant in Ommeren in de Betuwe was. Voordat deze kan worden beroepen, is toestemming nodig van de Staten van Holland en West-Vriesland, die het salaris betalen. Het akkoord van de Staten komt op 24 augustus (illustratie). Op 6 oktober preekt Broeckhuijsen ter kennismaking in Engelen en op 16 oktober wordt de beroepingsbrief gestuurd. Nadat de classis Gorinchem in een brief gedateerd 28 oktober ook zijn toestemming geeft, kan de intrede op 17 november plaatsvinden, waarna meteen na de middagdienst een kerkeraadsvergadering plaatsvindt.

In het Kerckeboek worden niet alleen de verslagen van de kerkeradsvergaderingen opgetekend, maar ook de lijst van lidmaten bijgehouden. Eind 1641 zijn er 23 mannen en 19 vrouwen lid van de gemeente, dat wil zeggen dat ze belijdenis hebben gedaan. Met de kinderen erbij zullen er dus rond de honderd leden zijn geweest, waarvan een deel een militaire functie had in het fort Engeler Schans. Ook Empel maakt deel uit van deze kerkelijke gemeente.

Crèvecoeur

Crèvecoeur ligt dicht bij Engelen dan Vlijmen en in Crèvecoeur staat binnen het fort ook een kerkje, waaraan al sinds 1607 een predikant is verbonden. Dominee Henricus Johanni, die predikant is van Crèvecoeur, speelt een belangrijke rol bij het tot stand komen van een zelfstandige protestantse gemeente in Engelen. De kerk van Crèvecoeur blijft tot 1673 als zelfstandige kerkelijke gemeente bestaan. Er worden in Crèvecoeur, nadat er een eigen protestantse gemeente in Engelen is gekomen, dus nog diensten gehouden en huwelijken gesloten.

In 1673 wordt het fort Crèvecoeur door de Fransen vernield. De Fransen sparen overigens het kerkje, dat daarna andere functies krijgt. De kerkelijke gemeente Crèvecoeur wordt samengevoegd met Engelen. Het kerkje binnen het fort komt in 1789 nog een keer in de archieven voor, als luitenant-kolonel C.N. Tieboel meldt dat het kerkje onherstelbaar is vervallen. Het is waarschijnlijk in de 19e eeuw geheel verdwenen.

Predikanten

Een rij van veertig predikanten die de gemeente van Engelen heeft gediend, staat vermeld achter in dit boek. Van de meesten weten we niet zo veel. Zij zullen trouw de verslagen in het Kerckeboek geschreven hebben, maar van hun eigen leven is weinig bekend. Aan het beroepen van een predikant gaat een hele procedure vooraf. Zo was er toestemming van zowel de burgerlijke overheid als van de regionale kerkelijke vergadering nodig. Ook de Heer of Vrouwe van Engelen moet na 1725, toen het pandheerschap door de Staten verkocht is, akkoord gaan met het beroep dat op een predikant gedaan wordt om naar Engelen te komen. De hele procedure staat achter in één van de kerkboeken beschreven. Bij de beroeping van dominee Van Kessel in 1693 is een taakomschrijving voor de te beroepen predikant vastgesteld. Deze luidt als volgt:

'....opsiender der gemeijnte om door de suiijvere predicatie van Godts H. Woort, bediening der Sacramenten na de instelling Christi,

voorsichtige oefeninge van kerckelijcke Discipline, Catechisatie van de jonge Jeught, Particuliere aanspraak en besoeckinge van gesonden en krancken, voorsichtige godtsalige nederigen omganck en een neerstige betrachtinge van alles 't welck tot het werck des Dienstes is behoorende, deselve om te stichten en op te bouwen'

Het salaris van de predikant wordt betaald door de overheid en elke beroeping van een predikant vereist een besluit van de 'gecommiteerde Raden van Staaten van Holland en West-Friesland'. Ook hebben de predikanten de pastorie als woonhuis zonder daarvoor huur te hoeven betalen.

De predikant is voorzitter van de kerkeraad, maar dat is niet altijd een zware taak. Er zijn, getuige het aantal verslagen in de notulenboeken, perioden dat de kerkeraad slechts éénmaal per jaar bij elkaar komt om een aantal zaken af te handelen, zoals de inkomsten en uitgaven van de kerk en de diaconie. Ook worden dan de nieuwe kerkeraadsleden benoemd. Waarschijnlijk komt men ook bijeen voorafgaand aan het 'Heilig Nagtmaal', zoals toen het avondmaal wel werd genoemd. Zo nodig is er een extra vergadering. Men vergadert als regel op zondag na kerktijd. De eerste predikant, dominee Broeckhuijsen, vertrekt na 7 jaar naar Oerle bij Veldhoven. Zijn opvolger blijft langer: niet alleen is hij bijna twintig jaar voorganger in de gemeente, hij is ook begraven in de kerk.

Van dominee Ringeland, die eind 17e eeuw predikant in Engelen is, vermelden de archieven dat hij veel boeken bezit, waaronder een collectie bijzondere bijbels.

Het predikantschap lijkt soms wel erfelijk. De predikanten Van Kessel, Walraven en Leenman komen uit families waaruit meerdere predikanten voort komen. In Engelen is drie maal een predikant door een familielid opgevolgd. Zo kent de Engelse lijst van predikanten twee Van Broeckhuijsens, twee Van Kessels en twee Oudegeesten. Het graf van de beide predikanten met de naam Oudegeest is te vinden op het kerkhof aan de Graaf van Solmsweg. Dominee Tack (1829-1844) is de vader van de in Engelen geboren minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid mr. J.P.R. Tak van Poortvliet.

OECUMENISCHE ADVENTSDIENST

in de Ned. Hervormde Kerk te Engelen
op dinsdagavond 16 december 1969 om
19.30 uur

Voorgangers : pastoor P. van Zutphen
ds. N.K. van den Akker

Schriftlezingen : burgemeester F. Kempenaars
(Kerstevangelie)
Bea Hopmans
Hans Zeldenrust

Muzikale medewer-
king : Het Parochieel Koor
o.l.v. de Heer Th.C.A. v.d. Grint
Orgel de heren P. en Fr. v.d. Grint
Trompet de heren J. de Bie en
F. den Dekker.

aan de uitgang wordt een kollekte gehouden ter
bestrijding van de onkosten aan deze dienst verbonden

Orde van dienst van de eerste oecumenische dienst d.d. 16 december 1969

Ook dominee Sluyterman (1860-1871) wordt in zijn Engelse periode vader van een begaafde zoon. Deze Karel Sluyterman wordt hoogleraar aan de Polytechnische School te Delft, maar is vooral bekend als kunstenaar. Zo ontwerpt hij de muur- en plafonddecoraties van het voormalige door Ed. Cuijpers ontworpen station van 's-Hertogenbosch.

De naam van dominee Melis is nog steeds een bekende klank bij de oudere leden van de gemeente. Hij dient de gemeente van 1950 tot 1963 en is de laatste bewoner van de oude pastorie. Zijn opvolger is dominee N.K. van den Akker, die de gemeente als consulent dient. Hij zou ondanks zijn bescheiden formele positie een grote rol spelen in Engelen, een rol die past bij het statuut van deze 'protestantse kerkvorst'. In de eerste plaats speelt hij een cruciale rol bij de restauratie van het kerkgebouw, zoals die in de jaren 1961/63 plaats vindt. Zijn vele contacten en overtuigende persoonlijkheid zijn daarbij van groot belang, zoals blijkt uit het feit dat dankzij zijn bemoeienis de kerk zich een mooi nieuw orgel kan veroorloven.

Daarnaast heeft hij zich in Engelen, zoals hij dat eerder ook in breder verband deed, ingezet voor een goede verstandhouding met de katholieke geloofsgemeenschap. Van den Akker was met recht een oecumenisch ingesteld predikant. Hij krijgt het voor elkaar dat in de eerste oecumenische dienst in 1969, die hij samen met pastoor Van Zutphen leidt, het evangelie wordt gelezen door de burgemeester van Engelen, de heer Kempenaars. De predikanten Hanegraaf en Kraai zijn als predikant verbonden aan de combinatie van de Hervormde Gemeenten van Engelen, Vlijmen en Drunen en dus slechts voor een deel van hun tijd in Engelen werkzaam.

Dominee B.J. Aalbers speelt een stimulerende rol in het Samen-op-Weg proces. Ook draagt hij belangrijk bij aan de gemeenteopbouw in een periode dat de gemeente na een lange periode van stilstand weer groei kent, onder meer door de bouw van het plan Haverleij.

En nog veel meer...

Dit hoofdstuk gaat over het verhaal van de protestante gemeente die in de loop der eeuwen onder verschillende namen van 'de oude Lambertus' gebruik gemaakt heeft. Het spreekt vanzelf dat het een onvolledig verhaal is. Drie en een halve eeuw gemeentelieven laat zich niet in één hoofdstuk samenvatten. Slechts wat uit archieven of anderszins bekend is, kan hier aan de orde komen. De kern van het gemeentelieven: prediking, doopsbediening en avondmaal, pastoraat, diaconaat en zo veel meer, kan hier niet in woorden gevangen worden. In hoofdstuk 7 wordt ingegaan op heden en toekomst van de Protestantse Gemeente Engelen.

6. De diaconie

Op lokaal niveau bezat de Nederlandse Hervormde Kerk en bezit de Protestantse Kerk Nederland nu twee rechtspersonen. Dat zijn de kerkelijke gemeente, met de kerkeraad als algemeen besturend orgaan, en de diaconie. De diakenen zijn lid van de kerkeraad en de diaconie legt verantwoording aan af aan de kerkeraad, maar is ook een eigen rechtspersoon. Binnen de kerkeraad houdt het college van kerkrentmeesters, voorheen de kerkvoogdij, zich bezig met de financiën van de plaatselijke gemeente.

De kerkvoogdij, want we hebben het vooral over de periode dat het college van kerkrentmeesters zo heette, is verantwoordelijk voor het in stand houden van de erediensten. Zij beheert het kerkgebouw en de pastorie, maar heeft soms ook meer bezittingen. De diaconie heeft van oudsher bezittingen, deels om haar taken met betrekking tot de armenzorg te kunnen verrichten, deels ook omdat bezittingen haar voor dat doel geschonken werden, bijvoorbeeld in de vorm van legaten of erfenissen. De taak van de diaconie is wel omschreven als *'dienst aan mensen, verricht uit liefde tot God'*. De diaconie is in de kerk vanouds belast met deze *dienst der barmhartigheid*, zo ook in Engelen. Toch valt het op dat in de archieven vooral veel te vinden is over het bezit van de diaconie en hoe hier mee om is gegaan. Hiervoor is wel een verklaring.

De 'werken van barmhartigheid' worden in stilte gedaan. Laat de linker hand niet weten wat de rechter doet, zo luidt het bijbelwoord. De aantekeningen van de giften die de diaconie in de loop der eeuwen doet ten behoeve van de armen, zijn wellicht wel genoteerd, maar blijven 'onder de diaconie' en zijn doorgaans niet in detail terug te vinden in de archieven van de kerk. Een reden dat we wel veel weten over de materiële handelingen van de diaconie, is dat de diaconie daarover jaarlijks verantwoording moet afleggen

aan de kerkeraad. Deze informatie is wel bewaard gebleven. Het bezit van de diaconie van Engelen dateert al uit de 17e eeuw. Bij het opheffen van de kerk van Crèvecoeur in 1673 werden de *obligaties* die de diaconie van Crèvecoeur bezat overgedragen aan de diaconie van Engelen. Het gaat hier om schuldbekentenissen aan de diaconie. Ook de kerk, waar de kerkvoogden de financiën beheerden, had schuld aan de diaconie. Zo was het en zo is het nog steeds: de kerk is relatief arm en de diaconie 'bezit' geld. We zagen en zien regelmatig dat de diaconie de kerk steunt. Zo betaalt de diaconie de kroonluchter, de kerkbanken in de kerk voor de Commandeur van Crèvecoeur en het herstel van de kerkhofmuur in 1796. Regelmatig leende de diaconie geld aan de kerk voor onderhoud aan het gebouw; hierover werd door de kerk overigens zelden rente betaald.

We willen hier enkele voor de geschiedenis van Engelen en de Protestantse Gemeente interessante bezittingen kort bespreken.

De Bulk

De kerntaak van de diaconie is de zorg voor de armen. Eén manier om de armen te steunen is door te zorgen voor huisvesting. Dit zien we in de steden terug in de hofjes, die daar door diaconieën gebouwd werden voor weduwen en ouden van dagen. Zij woonden daar beschermd en voordelig, maar wel onderworpen aan de nodige regels en vaak ook toezicht.

Ook de diaconie van de Hervormde Gemeente Engelen heeft een aantal diaconiehuysjes in bezit gehad. Ze staan nog altijd in de Dorpstraat: een blok van oorspronkelijk zes huizen met bomen ervoor, waarvan de kenner gelijk ziet: dit zijn diaconiehuysjes. De huysjes staan op een stuk grond, dat vanouds de veldnaam De Bulk heeft. In 1800 kocht de diaconie daar een huis met grond van Frederick van den Berg te Asperen. Ouderling Martinus Hoesen maakt daarvoor de reis naar Asperen, waarvoor hij 6 gulden declareert, alsmede acht stuivers voor '*de verteering bij het transport derzelve*'. De kosten voor huis en grond zijn 1514 gulden, met daarbij nog 55 gulden aan belasting. Midden 19e eeuw wordt

het huis verhuurd aan Dirk van den Berg voor 32 gulden per jaar. Bij de grote brand van 20 juni 1884 branden alle huizen af en de diaconie besluit twee dagen later al om daar nieuwe huizen te bouwen. De opzichter van 's Rijkswaterstaat te Crèvecoeur, de heer Vroeg, maakt tekening en begroting en de aannemer C. Jansen en zoon uit 's-Hertogenbosch wordt de bouw gegund. De diaconie heeft de huizen tot 1966 in bezit. De burgerlijke overheid en woningbouwverenigingen rekenen de sociale huisvesting voortaan tot hun verantwoordelijkheid en deze taak van de diaconie is daarmee in deze vorm overbodig geworden. Ook werden de huizen te duur in onderhoud.

Grond en boerderij

De diaconie had goede motieven om bezit te vergaren en dit zorgvuldig te beheren. Immers, alleen als er geldmiddelen waren, kon de diaconie ondersteuning bieden aan hen die dat vaak zozeer nodig hadden. Maar bij het gebruik van de huizen op de *Bulk* zagen we al dat de diaconie met deze huisvesting twee doelen diende: het onderbrengen van behoeftigen en het versterken van het ledental van de gemeente. Deze motieven speelden ook bij het beheer van de gronden die de diaconie in bezit had. Ook hier is het aantrekken van nieuwe leden voor de gemeente een voortdurend aanwezig motief. Engelen staat hierin niet alleen. Elders in Brabant en Limburg gebeurde hetzelfde door de *Maatschappij van Welstand*, die met dat doel vanuit de Hervormde Kerk in 1822 is opgericht. Er zitten in het archief van de Hervormde Gemeente Engelen enkele inventarissen van het bezit van de diaconie. In 1813 bezit men een reeks van kleinere percelen in de Gemeente Engelen; in 1930 was dat aantal aanzienlijk geslonken. Van dit bezit is slechts een klein deel geschonken. Het merendeel is in de loop van de tijd aangekocht om te verpachten en zo weer inkomen te genereren. Zo wordt in 1751 voor 725 gulden een stuk grond met de naam Hagelay gekocht en we herkennen daarin de naam Haverleij. In 1853 wordt uit de nalatenschap van de Ambachtsvrouw van Engelen, Sara Geertruida van Hoey Smit, geboren Sweerts de

Landas, een 'bouwhoeve' genaamd *Het Veerhuis* verkocht aan de diaconie. Sara van Hoey is de weduwe van William Smith, die ambachtsheer van Engelen was. Het Veerhuis is de boerderij die staat op de grond van de oude Engeler Schans, gelegen aan de Dieze net voor deze de Bossche Sloot in stroomt. De veldnaam voor dit gebied is ook 'de Schans' en die staat in de akten vermeld. Deze boerderij is samen met de omliggende grond nog steeds eigendom van de diaconie van Engelen. Bij deze boerderij behoort ook een perceel grond in de Henriëttewaard.

Nog steeds geldt dat de diaconie haar bezittingen beheert met het doel haar eigenlijke opdracht te kunnen verrichten. Nu gebeurt dit onder meer door steun aan projecten wereldwijd - meestal via landelijke kerkelijke organen – en door regionale en plaatselijke projecten. Zo is er nu aandacht voor een diaconaal project in de Bossche wijk Boschveld (waar ooit de hagepreken werden gehouden) en voor de opvang van ex-gedetineerden in 's-Hertogenbosch. Dichtbij of ver weg, het bijbelwoord blijft waar dat we 'de armen' altijd bij ons hebben en er dus taken blijven voor de diaconie.

7. Een nieuwe Lambertus

Dit boekje vertelt het verhaal van 'de oude Lambertus' in Engelen. Deze titel geeft aan dat het kerkgebouw van de protestantse gemeente, dat van oudsher de Lambertuskerk heet, oud is. Het veronderstelt ook dat er een *nieuwe* Lambertuskerk is – en dat is ook zo.

In 1615 mag de 'Gereformeerde Gemeijnte' in Engelen dan een kerkgebouw hebben gekregen in het herstelde koor van de oude Sint-Lambertuskerk, maar het merendeel van de bevolking blijft de katholieke religie trouw. Waar gaan zij naar de kerk?

Zoals we eerder zagen, is het dorp tussen 1579 en 1592 vrijwel onbewoond. De inwoners verblijven vanwege het oorlogsgeweld voor het overgrote deel in 's-Hertogenbosch of andere omliggende plaatsen, een situatie die zich merkwaardigerwijs zou herhalen in de Tweede Wereldoorlog.

In 1606 wordt hetgeen dat over is van de kerkinventaris in veiligheid gebracht door de laatste pastoor, Josephus Cox. Deze overlijdt in 1610. Omdat Bokhoven niet onder het gezag van de Staten van Holland valt, maar onder dat van het Prinsdom Luik, kan de pastoor van Bokhoven gewoon zijn werk doen en functioneert daar de katholieke kerk normaal. Na het overlijden van pastoor Cox heeft de pastoor van Bokhoven tot 1691 dan ook de pastorale zorg over de katholieke inwoners van Engelen. Vanaf 1691 valt Engelen onder de parochie Orthen, een situatie die duurt tot 1797.

De Franse Tijd begint in Nederland in 1795 en dit is meteen goed te merken. Eén van de gevolgen is het hernieuwde zelfbewustzijn bij de katholieke bevolking en haar leiders. Al in 1796 wordt er door de 'Armmeesters van den Grooten of H. Geest Armen', waarschijnlijk uit 's-Hertogenbosch, grond gekocht in Engelen met als doel een kerk te bouwen. Een jaar later wordt de grond

doorverkocht aan *'gecommitteerden van wegens de gezamentlijke Roomsche Katholieke ingezetenen van Engelen'*.

De herberg *Den Rooden Leeuw* die op die grond staat, wordt gesloopt. Er wordt een akte opgemaakt die als stichtingsakte van de Engelse katholieke parochie kan worden beschouwd. In deze akte worden de plichten tegenover de door de Abdij van Berne te benoemen pastoor vastgelegd. Omgekeerd staan ook de plichten van de Abdij tegenover Engelen beschreven. Nicolaas Hoogers wordt de eerste pastoor van de hernieuwde parochie Engelen. Van de diaconie van de protestantse kerk wordt een perceel grond gekocht om het eigen terrein te vergroten en al in 1797 kan een eigen eenvoudige kerk met pastorie in gebruik worden genomen. Het spreekt vanzelf dat die kerk opnieuw de Sint-Lambertuskerk gaat heten en zo heet het katholieke kerkgebouw in Engelen tot op heden.

Een minnelijke schikking

Onder Franse invloed wordt in 1798 een Staatsregeling van kracht die de scheiding tussen kerk en staat regelt, één van de belangrijkste uitgangspunten van de Franse Revolutie. Hierbij wordt aan de plaatselijke overheid opgedragen om binnen zes maanden een vergelijk te treffen over het gebruik van de kerkgebouwen. De Municipaliteit van Engelen bespreekt de situatie op 2 september 1798 en benadert de twee kerkgenootschappen in Engelen. Op 11 oktober komt er een publicatie van het landelijke Uitvoerend Bewind dat de zaak voor 1 november geregeld moet zijn, anders blijft de oude toestand van kracht. Dat helpt, want op 20 oktober schrijven de katholieke inwoners een brief aan de plaatselijke overheid. Nog dezelfde dag komt de Municipaliteit bijeen. De protestanten hebben de overheid geïnformeerd dat de kerk 50 leden telt; de katholieke gemeenschap telt 180 leden. Er blijkt nog een schuld op het kerkgebouw van de protestanten te zitten van 1914 gulden en het onderhoud blijkt de laatste jaren door de diaconie te zijn betaald, omdat de kerk zelf onvoldoende inkomsten heeft. Ook hier is er weinig nieuws onder de zon.

Op 21 oktober vergadert de kerkeraad van de hervormde gemeente, die dan *'gereformeerde gemeente'* heet, en besluit een delegatie aan te wijzen die zal gaan onderhandelen met de twee andere betrokken partijen om tot een *minnelijke schikking* te komen. Het overleg gaat kennelijk niet al te moeilijk, want op 28 oktober kan de schout bekend maken dat er tot wederzijds genoegen een overeenkomst tot stand is gebracht. De overeenkomst wordt nog dezelfde dag door alle betrokkenen getekend, 8 protestanten en 33 katholieken. De inhoud van de overeenkomst is interessant en laat zien dat de verhoudingen kennelijk goed waren in het dorp.

Wat staat er zoal in de *'minnelijke schikking'*?

In het kort komt het er op neer dat de protestanten *'voor altoos'* het kerkgebouw met alle lusten en lasten in eigendom krijgen *'verklaarende de leeden van de Roomsche gemeente nu en voor altoos van het zelve afstand te doen'*. Daarover kan dus geen misverstand bestaan.

Hetzelfde geldt voor de pastorie, het huidige pand Graaf van Solmsweg 65. Het kerkhof bij de oude kerk zal voor alle ingezetenen van het dorp in gebruik blijven *'als tot hier toe van ouds heeft plaats gehad'*. Deze oecumenische sfeer zou niet altijd blijven. Toen na 1872 het nieuwe kerkhof aan de Diezekant in gebruik werd genomen, kreeg het door een hek een gescheiden protestants en katholiek deel. Het hek is later weer weggehaald. Het kerkhof bij de oude kerk zal ook door iedereen *gebruikt kunnen worden* *'bij hoog water tot berging van vee'*.

En wat krijgt de katholieke gemeenschap bij de schikking? In de eerste plaats wordt de schuld van 1200 gulden die nog rust op het kerkgebouw en de pastorie, door de burgerlijke gemeente Engelen overgenomen. Er wordt ook het nodige geregeld over de kosten van het luiden van de kerkklok door de schoolmeester, de kosten voor het delven van de graven en het gebruik van het baarkleed. Er is daar op die zondag 28 oktober 1798 de basis gelegd voor goede verhoudingen tussen de verschillende groepen inwoners van Engelen.

Zegel van de katholieke Sint-Lambertusparochie Engelen

Verdere ontwikkeling van de katholieke kerk

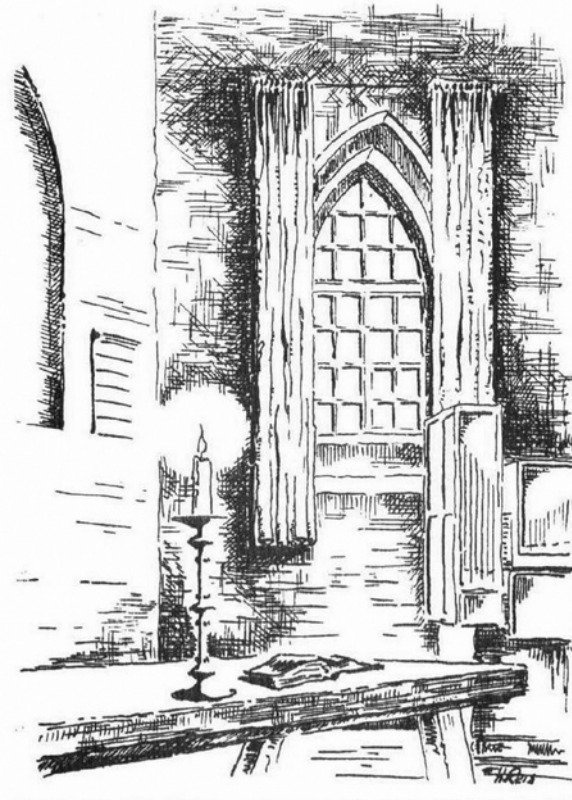
In 1820 komt Jacobus van Hooft als pastoor naar Engelen en hij zou grote invloed hebben op de verdere ontwikkeling van katholiek Engelen. Hij begint met in Den Haag 4000 gulden te vragen om het kerkje op te knappen en om het van een torentje te voorzien. Daarnaast spant hij zich in om een zustercongregatie naar Engelen te krijgen voor de opvoeding van de vrouwelijke jeugd. De zusters komen in 1826 en hun komst leidt tot de stichting van een klooster met pensionaat in 1828.

In 1829 wordt de oude kerk afgebroken en in 1832 wordt een nieuwe kerk in Waterstaatsstijl in gebruik genomen. Deze kerk zal lang het profiel van de Diezekant domineren, samen met het naastgelegen pensionaat. Het gebouw zal ruim honderd jaar dienst doen, maar is dan toch te klein, vooral vanwege de vele meisjes van het pensionaat. In 1933 wordt de oude kerk afgebroken en nog hetzelfde jaar, op 24 oktober 1933, kan bisschop A.F. Diepen de nieuwe kerk inwijden. Naast de kerk wordt een ruime pastorie gebouwd en beide doen nog steeds dienst, zij het dat in de pastorie geen fulltime pastoor meer woont. Ook hier is nieuwbouw pas echt volledig met de inwijding van het nieuwe orgel in 1937. Het is gebouwd door de firma Vermeulen uit Weert. Kerk en pastorie, maar natuurlijk vooral de parochianen, hebben veel te lijden gehad van de Tweede Wereldoorlog, met als dieptepunt de doden die op 29 oktober 1944 vallen.

Hoewel het vertrek van het pensionaat in 1953 natuurlijk van grote invloed is, is er altijd sprake geweest van een vitale katholieke parochie in Engelen.

De verhouding met de Hervormde Kerk en nu de Protestantse Gemeente Engelen zijn goed. Ten minste twee maal per jaar is er een gemeenschappelijke dienst en parochiebestuur en kerkeraad komen regelmatig bij elkaar op bezoek. Het 75-jarig bestaan van de huidige 'nieuwe' Sint-Lambertuskerk wordt op 14 september 2008 samen gevierd met een 'open kerkendag' van beide kerken, die begint met een oecumenische dienst.

8. Een kerk met toekomst

De naam van het landelijk kerkverband waartoe de protestantse kerk in Engelen behoort, is in de loop van de tijd nogal eens veranderd. De naam Hervormde Kerk is pas in gebruik sinds 1816 wanneer Koning Willem I de naam Nederlandse Hervormde Kerk kiest boven het tot dan toe gebruikte Nederduytse Gereformeerde Kerk. De protestantse gemeenschap in Engelen siert zich sinds 2004 met de naam *Protestantse Gemeente Engelen*. Ze maakt deel uit van de landelijke kerk die in 2004 is ontstaan door het samengaan van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden. De nieuwe landelijke kerk heet *Protestantse Kerk in Nederland*, afgekort: PKN.

Deze nieuwe naam komt voor de Protestantse Gemeente Engelen op een juist moment, want de gemeente heeft na een periode waarin het niet altijd gemakkelijk was, weer alle vertrouwen in een goede toekomst. In de tweede helft van de 20e eeuw zijn er perioden dat het moeite kost om de gemeente in stand te houden. In de jaren zeventig is de gemeente zo klein geworden dat de Provinciale Kerkvergadering overweegt de gemeente op te heffen en weer, net als in de 17e eeuw, samen te voegen met Vlijmen. Uiteindelijk besluit men tot een combinatie met Drunen en Vlijmen, die enige tijd ook gezamenlijk één predikant heeft. In 2004 is deze combinatie weer opgeheven, nadat al eerder de drie gemeenten weer een eigen predikant hebben gekregen. Een aantal ontwikkelingen heeft er voor gezorgd dat er nieuw elan is gekomen en we kunnen spreken van een kerk met toekomst. Een eerste ontwikkeling die van groot belang is geweest, is het feit dat de protestantse kerken, die na een aantal schisma's in de 19e en ook in de 20e eeuw ernstig verdeeld zijn geraakt, elkaar weer gaan opzoeken. Dit proces was voor Engelen vooral van belang

Interieur protestantse kerk Engelen

met betrekking tot diegenen die 'hervormd' of 'gereformeerd' zijn. De gereformeerden hebben in Noord-Brabant voorheen alleen kerken in de grotere plaatsen en er was sprake van streekkerken. Gereformeerden die in Engelen woonden, waren lid van de gereformeerde wijkgemeente in Drunen of de Gereformeerde Kerk 's-Hertogenbosch. Hun kerk in de stad, wel de Ruitjeskerk genoemd, staat eerst in de Jan Heinsstraat, later wordt het de Wederkomstkerk in de Rijnstraat in 's-Hertogenbosch. Door het samenwerkingproces, in de jaren tachtig concreet geworden onder de naam *Samen op Weg*, gaan de leden van de Gereformeerde Kerk niet meer naar de stad, maar in hun eigen dorp naar de Hervormde Gemeente. Deze krijgt zo het karakter van een Samen-op-Weg kerk.

Deze ontwikkelingen leiden tot een instroom van nieuwe leden van gereformeerde afkomst in de Hervormde Gemeente van Engelen, die daardoor meer levenskracht krijgt. De juridische omzetting van Hervormde Gemeente Engelen naar Protestantse Gemeente Engelen bleek overigens nog best een ingewikkelde klus, omdat oude samenwerkingsverbanden en kerkrechtelijke klemmen en voetangels hierbij een rol spelen.

Een *tweede* ontwikkeling is natuurlijk de groei van Engelen. Deze groei is sinds de Tweede Wereldoorlog steeds sneller gegaan en kreeg zijn bekroning in de ontwikkeling van het plan Haverleij. Deze groei leidde er toe dat ook nieuwe leden van buiten zich aansluiten bij de protestantse kerkgemeenschap in Engelen, die daardoor niet alleen in omvang groeit, maar ook een instroom van jongere leden krijgt.

Kijken naar de toekomst

In 2007 wordt er door kerkeraad en gemeente van de Protestantse Gemeente Engelen een beleidsplan aanvaard met als titel '*Dit huis, een herberg onderweg...*'. Het rapport schetst een beeld van een levende gemeenschap die zich kenmerkt door een gemeenschappelijk luisteren naar de bijbel, maar ook door een grote tolerantie daarbij.

Het is voor het eerst dat op een geordende manier wordt nagedacht over gewenste toekomstige ontwikkelingen en hoe die te bereiken. Opvallend in het rapport is de constatering dat de leeftijdsopbouw van de leden van de gemeente evenwichtig is, met de grootste groep in de leeftijd tussen de 40 en 50 jaar. Het aantal ouderen en jongeren houdt elkaar aardig in evenwicht.

De Protestantse Gemeente Engelen mag zich gelukkig prijzen met een actieve kern. Zo zijn de functies binnen de kerkeraad allemaal ingevuld en is er een grote groep van vrijwilligers bereid een bijdrage te leveren aan het werk van de kerk. Binnen de kerkeraad vormen de diakenen de diaconie en kunnen de ouderlingen verschillende functies hebben, zoals pastoraal ouderling, ouderling-kerkrentmeester of ouderling-scriba. De kerkrentmeesters zijn verantwoordelijk voor de financiën met uitzondering van die van de diaconie. Zij zijn ook verantwoordelijk voor het kerkgebouw.

Aandacht voor de jeugd van de gemeente is een nadrukkelijk aandachtspunt in het beleidsplan en gelukkig is er weer een grotere groep jonge mensen betrokken bij de Protestantse Gemeente Engelen.

Welkom in de kerk

Al vele decennia is er in de protestantse kerk van Engelen slechts éénmaal per twee weken een reguliere kerkdienst. De kerkklok roept dan op om naar de kerk te komen, maar wordt ook geluid als het Onze Vader gezamenlijk wordt gebeden. De kerkeraad streeft er echter naar dat elke zondagmorgen de kerkdeuren openstaan en iedereen welkom is.

Naast de eigen kerkdiensten wordt er elke maand gastvrijheid verleend aan Doopsgezinden en Remonstranten uit de regio, de zogenaamde *DoRe-diensten*. Tenslotte is er elke maand buiten het vakantieseizoen een *bijzondere dienst* in het oude kerkje. Een bijzondere dienst betekent dat er wel een bijeenkomst in de kerk is, maar dat is dan geen reguliere kerkdienst maar een bijeenkomst georganiseerd door de Commissie Bijzondere Diensten. Deze

diensten worden op velerlei wijze ingevuld, waarbij muziek vaak een grote rol speelt. Er kan ook een verteller zijn of een voordracht over een onderwerp dat past bij het karakter van deze diensten en de sfeer van het kerkje.

Zo willen degenen die betrokken zijn bij de Protestantse Gemeente inhoud geven aan een opdracht die daar al eeuwen wordt doorgegeven: houdt de lamp brandende en de lofzang gaande!

Engelen

Op het pleintje voor de protestantse kerk, het oude kerkhof, staat sinds 1996 een beeld van de Engelse kunstenares Caro Schaaars. Het is een prachtig beeld van twee, bijna zwevende engelen, die elkaar vasthouden bij hun lichte dans omhoog. Het beeld is daar geplaatst ter gelegenheid van 25 jaar samengaan van Engelen met de grote stad 's-Hertogenbosch. Was Engelen met zijn forten jarenlang de uitkijkpost van Holland op de Brabantse stad, nu waren ze 25 jaar samen één. Het beeld wil dat harmonieuze samengaan, zo in tegenstelling tot het gewelddadige verleden, uitbeelden. En natuurlijk verbeeldt het ook de naam van het dorp: Engelen.

Misschien mogen we het verhaal dat het beeld wil vertellen ook nog anders horen. Zou het, zo vlak voor de oude Lambertus, willen zeggen dat in Engelen de verschillende religieuze gemeenschappen hand in hand samengaan? Natuurlijk is de katholieke gemeenschap in het dorp van oudsher groter en de protestantse gemeenschap bescheiden, maar zo rond de eeuwwisseling vooruit kijkend, gaan we hand in hand de toekomst in, ieder met een eigen identiteit – bij het beeld gaat het om een man en een vrouw! Het beeld oogt kwetsbaar en zo lijkt de kerk in deze tijd ook vaak. Maar op de achtergrond staat de oude Lambertus alsof deze wil zeggen: *ik sta hier al eeuwen en ik blijf hier staan.*

Lijst van predikanten

Predikanten uit de tijd dat Engelen samen met Vlijmen één gemeente vormde:

1. G. Voetius	1611 – 1617
2. D. van den Berg	1617
3. J. Slatius	1617 – 1622
4. T. Groen	1623 – 1640

Predikanten sinds 1641, toen Engelen een zelfstandige gemeente werd:

1. J. Broeckhuijsen	1641 – 1648
2. H. Broeckhuijsen	1649 – 1668
3. J. Scriba	1669 – 1679
4. W. Wielich	1679 - 1688
5. J. Ringeland	1692 – 1693
6. P. van Kessel	1693 – 1721
7. P. van Kessel jr	1722 – 1735
8. G. Walraven	1736 – 1765
9. J. Juijn	1766 – 1802
10. C.A. Leemans	1802 – 1809
11. N.S. Hoek	1809 – 1815
12. D.G. Borgstein	1815 – 1817
13. J.D.C. Koch	1817 – 1823
14. C.J. Welle	1823 – 1826
15. J.F. Hoff	1926 – 1829
16. A. Tack	1829 – 1844
17. J.A. Timmerman	1844 – 1853
18. L.J.T. Ramaer	1853 – 1859
19. J.A. Sluijterman	1860 – 1871
20. J.J.M. Doorenbosch JMzn	1871 – 1872
21. W. Oudegeest	1873 – 1876
22. H.G. Oudegeest	1876 – 1889

23. E.J. van de Roemer	1890 – 1893
24. M. Büchli Fest	1894 – 1896
25. H.G. Botermans	1897 – 1898
26. W. Beekhuijs	1899 – 1900
27. J.H. Israël	1901 – 1903
28. J.W. Boogaard	1903 – 1920
29. B. ter Haar Romeny	1921 – 1925
30. H. Limpers	1927 – 1937
31. A.M. Brouwer	1938 – 1940
32. G. van Moorsel	1942 – 1946
33. Chr. de Bruin	1947 – 1950
34. W. Melis	1950 – 1963
35. N.K. van den Akker	1963 – 1973
36. J. Hanegraaf	1973 – 1978
37. C.J. Kraai	1978 – 1990
38. B.J. Aalbers	1991 – 2002
39. mevr. M.E. Dietz - Boonzaaijer	2002 – 2003
40. mevr. C.A. Terlouw	2004 – 2007

Vóór het begin van de 'Gereformeerde Ghemeijnde' te Engelen, hield men kerk samen met Crèvecoeur en gecombineerd met Vlijmen.

Predikanten van Crèvecoeur uit die tijd waren:

1. M. Havius	1607 – 1614
2. S. Platevoet	1614 – 1619
3. A. Paludanus (Broeckhuijsen)	1620 – 1625
4. J. Wijchentoorn	1625 – 1636
5. H.J. van Gemert	1637 – 1641

Literatuur

- Bert de Bie. Tussen Dieze en de Meer, vertellingen over Engelen van vroeger en nu. Engelen, 2000.
- Bertie Geerts. Engelen en Bokhoven in grootmoeders tijd. Zaltbommel 1993 (deel1) en 2001 (deel 2).
- T.G.M. Graas. Voorwerpen uit natuursteen: doopvont en wijwaterbak uit Engelen. In: Van Bos tot Stad, opgravingen in 's-Hertogenbosch (redactie: H.L. Janssen). 's-Hertogenbosch, 1983.
- A. Heimeriks – van Dinter. Pensionaat O.L.V. van Lourdes te Engelen. 1826 – 1953. Engelen, 1999.
- M. van Heumen. Engelen, dorp aan de Dieze. In : Bossche Bouwstenen VII. 's-Hertogenbosch, 1984.
- W.J.C.C. van den Hurk. Het verborgen leven van de Abdij van Berne in haar parochies 1797-1857. Tilburg, 1977.
- H.L. Janssen. De kerk en het kerkhof van Engelen. In: Van Bos tot Stad, opgravingen in 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch, 1983.
- E. van Konijnenburg. Scheiding van Maas en Waal. 's-Gravenhage, 1905.
- Ton van de Mortel. Een gravure Hogenberg “Engelen”. Engelen, 2008.
- A. Verlaat. Engelen in oorlogstijd, 1940-1945. Engelen, 1995.
- A. Verlaat. Een herinnering aan de oorlogsslachtoffers van Engelen. Engelen, 1999.
- N. Roymans, T. Derks (redactie) De tempel van Empel. 's-Hertogenbosch 1994.

Verantwoording

Dit boekje heeft geen andere pretentie dan toegankelijke informatie te bieden. Het berust voor een deel op publicaties van anderen, die verspreid in tijd en plaats verschenen zijn. De belangrijkste zijn genoemd in de literatuurlijst. Veel informatie werd daarnaast gevonden in verspreide artikelen in het blad *Met Gansen Trou* van de Heemkundekring Onsenoort. Van belang zijn vooral het themanummer over 50 jaar Sint-Lambertuskerk in Engelen (*Met Gansen Trou*, jaargang 33, nummer 10) en het themanummer dat verscheen ter gelegenheid van het feit dat het 400 jaar geleden was, dat de oude Lambertuskerk werd verwoest (*Met Gansen Trou*, jaargang 37, nummer 9).

Het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch is een rijke bron voor de geschiedenis van Engelen. Zowel het archief van de voormalige burgerlijke Gemeente Engelen als het archief van de Hervormde Gemeente Engelen zijn er ondergebracht. Beiden zijn veelvuldig geraadpleegd.

Graag willen we een ieder bedanken die op enigerlei wijze heeft bijgedragen aan de tot stand koming van dit boekje.

Illustraties

De illustratie op pagina 6 is van de hand van Bert de Bie. De tekeningen op de pagina's 47, 70 en 72 zijn gemaakt door H. Reis.

Kaarten

De kaart op pagina 8 is een detail van de polderkaart die J. Bastingius uit 's-Hertogenbosch in 1658 maakte van de omgeving van 's-Hertogenbosch. De volledige kaart bestaat uit zes bladen en is in 1757 herdrukt. De kaart bevindt zich onder meer in het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch.

De kaart aan de binnenzijde van de omslag is een detail van de provinciekaart van Noord-Brabant in 12 bladen uit 1842 door A.B. van Lieshout.

Colofon

De oude Lambertus
A.G. Vermeijden
A.C. van Grootheest

Uitgave: Protestantse Gemeente Engelen
Engelen, 2008

Vormgeving: Beekhuis & Holthuis, Asten
Foto omslag: Kees Wiechers
Druk: Drukkerij Berne, Heeswijk

ISBN/EAN: 978-90-813379-1-5